

DEMOGRÁFIA ELMÉLETBEN ÉS GYAKORLATBAN. II. JÓZSEF NÉPSZÁMLÁLÁSA MAGYARORSZÁGON II.¹

ÖRI PÉTER

Dolgozatunk korábbi próbálkozásunkhoz hasonlóan (Öri 2002) annak a nagyobb vállalkozásnak a része, amely a II. József-féle népszámlálás modernizált és kiegészített újrakiadását tűzte ki célul. A munka szükségességét Faragó Tamás részletesen indokolta (Faragó 2002), most csak annyit emelnénk ki, hogy az 1960-as publikáció (Dányi–Dávid 1960) óta összegyűlt anyag együttes kiadása, az adatok kiegészítése (zsidók és vándorlók rovatainak részletes közlése), a még levéltárakban lappangó táblák felfedezése és közreadása mellett az adatok új szemléletű, új módszerek szerinti elemzési lehetőségeinek bemutatása is fontosnak tűnt, maximálisan támaszkodva a számítógépek segítségére. Az adatok lehetőség szerint minél teljesebb közlése és az elemzési lehetőségek bemutatása mellett az is motivált minket a munka során, hogy a józsefi összeírást olyan forrásnak tekintjük, amelyre tervezett hosszú távú népességtörténeti kutatásainkat alapozhatjuk. A teljességre való törekvésen túl ez is a népszámlálás történetének megismerésére, a forrásproblémák végiggondolására indított.

A forráskritika a jelen esetben egyrészt a népszámlálás rovatainak, az ezekhez kapcsolódó utasításoknak az elemzését jelenti, a végrehajtással kapcsolatos iratanyag áttekintését, hogy a használt kategóriák elméleti és gyakorlati tartalmát megismerhessük. Az elvek, célkitűzések gyakorlati megvalósulása közvetlenül érinti az adatok felhasználhatóságát, a kategóriarendszer megértése és működésének feltárása tehát forráskritikai vizsgálat is. Jelen tanulmány célja ez, követve a klasszikus példákat (Thirring 1931, 1938; Dányi–Dávid 1960; Dányi 1980). A kategóriák tartalmi leírása és gyakorlati megvalósulásuk ugyanakkor a forráskritikán túl társadalomtörténeti szempontból is fontos lehet. Az elméleti célkitűzések és a gyakorlat között ugyanis gyakran nemcsak a pusztán hanyagság vagy az eltérő érdekek okoznak eltérést, hanem különböző társadalomképek, mentalitások összeecsapása is. A népszámlálás (és más összeírások)

¹ Készült az MTA-NKI Demográfiai Módszertani Kutatócsoport hosszú távú népességtörténeti kutatásainak keretében, az OTKA 30312 sz. kutatási támogatása segítségével. E tanulmány előzményét, amely a népszámlálás előtörténetét dolgozza föl 1784 novemberéig, lásd a *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyvének* 2002. évi kötetében: Hatalom és demográfia. II. József népszámlálása Magyarországon (Öri 2002).

táblái, az utasítások tükrözik az elrendelők (egyházak vagy az állam) időben változó, a konkrét forrás sajátos céljai által befolyásolt társadalomképét, amely azonban különbözhet a mikrotársadalom, a helyi kisközösségek önképétől. A józsefi népszámlálás társadalmi-foglalkozási kategóriáit Tóth Zoltán elemezte (Tóth 1987), Benda Gyula ugyanakkor Keszthely társadalmának vizsgálata kapcsán rámutatott arra, hogy a társadalmi szerkezet tudati konstrukció, a helyi társadalomkép gyakran (pl.: a népszámlálás esetében is) különbözhet a felülről bevezetett kategóriarendszertől (Benda 2002). Egyfelől elemeznünk és pontosan értenünk kell a használt kategóriarendszert, másfelől ismernünk kell a helyi gyakorlatot, azt, hogy hogyan töltik meg tartalommal az egyes kategóriákat, hogy a helyi képzeteknek megfelelően hogyan válnak ezek változó tartalmúvá az elképzelt homogenitás helyett. Mivel a jelek szerint a 18. század második felében kormányzati szinten fontos változások zajlottak, amelyek az állam információs igényeinek növekedésével jártak és egész sereg összeírásban nyilvánultak meg az úrbérrendezéstől a lélekösszeírásokon át a józsefi népszámlálásig, amelyek során a céloknak és a kormányzati elképzések változásának megfelelően változó demográfiai és társadalmi kategóriákkal kísérleteztek, ezért a korszak gazdag lehetőséget kínál a társadalmi reprezentációk vizsgálatára. Összeírás és megvalósulása tehát egyrészt fontos forráskritikai elemzés, másrészt jelentős hozadéka lehet a társadalomtörténet számára is. Különösen lokális elemzések során világíthatja meg az állam és társadalom, a makroközösségi és mikroközösségi képzetek közötti interakciót, amelynek során a felülről érkezett képzeteket, konstrukciókat a helyi közösség a saját képére formálja, ahol a konkrét megvalósulás mindig a résztvevő felek közötti erőviszonyok által meghatározott kommunikáció, egyezkedés útján történik.²

Jelen tanulmány a népszámlálás kategóriáinak és a fennmaradt iratanyagok áttekintésére vállalkozik, a forráskritikai kérdésekre koncentrálna, a fenti szempontoknak csak nagyon töredékesen tud megfelelni. A társadalomról alkotott

² Minderről a kora-újkor abszolutizmus kapcsán lásd: Revel 2000. Keszthely példáján Benda Gyula bemutatta, hogy Keszthely mezőváros lakosai az úrbérrendezés értelmében úrbéres jobbágyok, illetve zsellérek, a józsefi népszámlálás során ugyanakkor a „paraszt” (telkes jobbágy) kategóriába senkit sem soroltak, a helyi összeírói gyakorlat a város férfi lakóinak jelentős részét „polgárnak” (városi háztulajdonosok, városi-falusi mesteremberek) tekintette. A helyi önmeghatározás volt a döntő, ezt a korábbi kiváltságos helyzet emléke alakította, és a kategória definíciós problémái tették lehetővé (Benda 2002. 33.). Korábban egy szinttel magasabban (állam és társadalom között) a józsefi népszámlálás „polgárok és parasztok örökösei” kategóriája kapcsán mutattunk rá hasonló problémára: a népszámlálási utasítás szerint háztartásonként csupán egy főt lehetett volna ebbe a rovatba sorolni. A Helytartótanács rámutatott ennek megvalósíthatatlanságára, mivel az ország jelentős részében az egyenlően osztó örökösödés volt szokásban. A válasz az összeírókra bízta, hogy válasszanak az örökösök közül, ez azonban az esetek jelentős részében a helyi gondolkodás számára elfogadhatatlan lehetett, a települések jelentős részében több örököst találhatunk, mint amennyi a polgárok és parasztok együttes száma (Őri 2002. 59–62.).

képzeteket, ezek ütközését csak időnként és felületesen tudja érzékeltetni, ez a településszintű elemzések tárgya marad. Ahol a népszámlálás adatai több időmetszetben is rendelkezésre állnak, ott forráskritikai célzattal a különböző kategóriákba tartozók számának növekedését is össze lehet hasonlítani egymással, ahogy az országos összesítések megyei adataival Dányi Dezső, Borsod megye anyagával pedig Faragó Tamás tette (Dányi 1985; Faragó 2003). Ezt a lehetőséget egy következő tanulmányban, Árva megye példáján kívánjuk megragadni.

A forráskritikai vizsgálatok szempontjából megkerülhetetlen, hogy a népszámlálás tartalmi kérdéseivel foglalkozzunk. A népszámlálási kérdőíveket, az utasításokat, a tervezett folyamatos népesség-nyilvántartás vezetésének mikéntjét Thirring Gusztáv tette közzé, részletesen elemezve ezek tartalmát (Thirring 1931, 1938). Dányi Dezső a későbbiekben részben összefoglalta Thirring eredményeit (Dányi–Dávid 1960), részben továbbvitte a tartalmi elemzést, illetve az egyes kategóriák 1785 és 1787 közötti növekedését matematikai-statisztikai módszerekkel vizsgálta (Dányi 1980, 1985). A népszámlálás demográfiai alapadatait – mindenek előtt a népességszámra vonatkozó adatokat – megbízhatónak ítélte, ugyanakkor az összeírás nyilvánvalóan érvényesülő katonai szemléleti szempontjai miatt a társadalmi-foglalkozási kategóriákat nem tartotta alkalmasnak komolyabb elemzés céljaira. Ugyanígy kételyeit fejezte ki a vándorlási adatok pontosságát illetően, különösen azok 1787-es korrekcióját tekintette megbízhatatlannak (Dányi 1985). Tóth Zoltán pedig – más megközelítésből némileg hasonló eredményre jutva – az összeírás társadalmi-foglalkozási kategóriáinak diskurzív elemzését végezte el, rámutatva társadalomképeinek barokk-rendies jellegére, a népesség osztályozásában megnyilvánuló „*barokk társadalomszerkezeti ideálra*” (Tóth 1987. 77.).

A józsefi népszámlálást többféleképpen lehet értékelni, többféle értelmezési keretbe lehet illeszteni. Nyilvánvaló, hogy részét képezi annak a reformfolyamatnak, amely az 1750–60-as évektől a birodalom modernizálását, gazdasági-katonai potenciáljának növelését tűzte ki célul.³ A gazdaság-, népesedés-, oktatáspolitikai, közegészségügyi intézkedések, a katonai reformok mind ebbe a kontextusba illeszkednek, ezek értelmezésében azonban a hangsúlyok már kerülhetnek más helyre. A hadkiegészítési rendszer megreformálásával összekapcsolódó népszámlálást és az erre épülő népesség-nyilvántartási rendszer bevezetésének szándékát lehetett elsősorban a rendi sérelmek szempontjából tárgyalni (Horváth 1873; Marczali 1888), lehetett a sérelmek felemlegetése mellett alapvetően pozitív összefüggésben tárgyalni mint számos megkérdőjelezhetetlen eredményt hozó modernizációs törekvések részét (H. Balázs 1989a, b). Lehetett a „*katonai despotikus vonások*” és a felzárkózást célzó, modernizáló, a társadalmi viszonyokat homogenizáló állam törekvéseinek

³ Minderről lásd: Beales 1987; Kosáry 1983; H. Balázs, 1989a, b.

hangsúlyozása mellett a józsefi összeírás kategóriarendszerét a felvilágosodás racionalizmusának érvényre jutásaként tárgyalni: „...1784 és 1787 között Magyarországon is végrehajtott népszámlálások mint egy barokk fejedelmi park mérnökileg kitűzött sétányai vágtak rendet a birodalom alattvalói sokszínű, különös jogállású csoportjainak sokaságában.” (Tóth 1987. 74.). Ebből a szempontból a népszámlálás fontos vonása, hogy a társadalom racionális eszményen alapuló ideálképét teremti meg, amely azonban nagyon is valóságos célokat követ: a birodalom modernizálását, a katonaállítási rendszer megreformálását. A kategorizálásban fontos szerepet játszottak hagyományos, jól értelmezhető rendi csoportok (nemesség, papság), másrészt együvé kerültek olyan csoportok, amelyek nem tekintették magukat azonos jogállásúnak (pl.: polgárok mint városi háztulajdonosok és nem mint a kiváltságos települések polgárjoggal rendelkező lakosai, valamint a falusi iparosok, vagy a zsellérek kategóriája, amelybe a kisebb tisztviselőktől a protestáns és görögkeleti papok gyermekein keresztül a házas és házatlan zsellérekig a rendi társadalomkép szerint igen különböző státusú csoportok kerültek). Emellett a népszámlálás teljességével járt az is, hogy a különböző jogállású (és a fentiek értelmében részben szintén heterogén) csoportok együtt képezték azt a népességet (*populatio*), amely a statisztikai műveletek tárgya lett, de ugyanakkor absztrakció, a rendi felfogás szerint ilyen formában nem létezett (Tóth 1987. 75.).⁴

A hagyományos rendi fogalmakat felhasználó, de ugyanakkor ezeket a sajátos ideáloknak és konkrét céloknak megfelelően felhasználó, csoportosító, időnként összemosó kategorizálás jól illeszthető a foucault-i interpretációba is, az emberi populációkat a megismerésen keresztül kontrolláló, biológiai életjelenségeit befolyásolni igyekvő új hatalmi technika, a biopolitika megnyilvánulásaként. Itt a hangsúly a kontrollon, a megfegyelmzésen, a népességi folyamatok szabályozásán van valamely eszményi állapot elérése vagy fenntartása érdekében, az organikus élőlényként felfogott populáció egészségének, romatlanságának, nagyságának növelése vagy megőrzése, minőségének javítása céljából. A népességet az ebből a szempontból értelmezett hasznosság szerint kategorizálják: ki mennyiben járul hozzá a népesség növekedéséhez vagy minőségének emeléséhez (Foucault 1992. 1996.).⁵

Korábban a magyarországi népesség-összeírások – mindenek előtt a lélek-összeírások – kapcsán a foucault-i interpretáció lehetőségét vázoltuk fel (Őri 2003). Az 1770-80-as évek egységes formában végrehajtott összeírásai

⁴ A „*populatio*” fogalmának 18. századi születését részletesen tárgyalja: Le Bras 2000. A *populatio* megfelelői a modern nyugati nyelvekben a 18. század derekán jelentek meg a világ népesedéséről folytatott viták közepette, és szemben a politikai tartalmú kifejezésekkel (pl.: *populus*, *plebs*) a statisztikai műveletek tárgyaként megjelölt, biológiai életjelenségekkel (növekedés, csökkenés, megbetegedés, degeneráció, kimúlás) rendelkező, egységként felfogott embertömeget jelentettek. Lásd még: Foucault 1992.

⁵ Minderről lásd: Melegh 2000a, b.

(Conscriptio Animarum) megengedik ezt az értelmezési keretet, hiszen a népességet községszinten olyan keresztábrában összesítik, amelynek egyik tengelyén a felekezeti csoportok állnak, a másikon pedig olyan társadalmi csoportok, amelyek a nem nemes népességet részben a honosság, idegenség, részben a köz szempontjából értelmezett hasznosság szempontjából osztályozzák (önálló egzisztenciával rendelkező, a termelőmunkában fontos szerepet játszó „plebejusok”, önálló házzal rendelkező „extraneusok”, szolgák, illetve a köznek terhet jelentő koldusok, szegényházban, alapítványokon élők és a népesség reprodukciójából kimaradó papok, szerzetesek). Így lesz elvben elkülöníthető az állam szempontjából értelmezett hierarchia szerint az egyik végponton a római katolikus plebejus, a másikon például a zsidó koldus korabeli iratok szerint a birodalomtól távoltartandó kategóriája (Őri 2003).

Hangsúlyozni próbáltuk a népesség-összeírások rendszerének alakulásában a folytonosságot, a józsefi népszámlálás több évtizedes előzményekre tekinthet vissza a lélekösszeírások sorozatában. A statisztikai értelemben vett populáció, illetve a társadalmi szerkezet ideális képének kimunkálása folyt a 18. század második felében, mindig az aktuális problémákhoz igazodva. A különböző összeírások tartalmát a kormányzati szándékok és az adott politikai erőviszonyok formálták, a lélekösszeírások esetében ezek kiegyensúlyozottabbak voltak, a megvalósulás végső formája az uralkodó, a magyarországi kormányzások, a római katolikus egyház és a megyék közötti egyezkedés során alakult ki (Őri 2003). József uralma véget vetett az egyezkedésnek, Magyarországon is az örökös tartományok katonai összeírását vezették be, amely tartalmilag szakítást jelentett a korábbi szisztémával szemben, a demográfiai célokat felváltották az újoncozási szempontok (Őri 2002). Más kérdés, hogy az egyezkedés, a társadalomra felülről ráerőltetett összeírási rendszer, klasszifikáció értelmezése helyi szinten, az összeírás közben tovább folyt, a lélekösszeírások esetében és feltehetően a József-féle népszámlálásnál is változatos összeírói gyakorlatot eredményezve (Őri 2003). A továbbiakban a józsefi összeírás kérdőíveinek elemzésével és a fennmaradt iratanyag áttekintésével ezt a kérdést próbáljuk vizsgálni: hogyan valósulhatott meg a gyakorlatban az összeírás, mi lehet az egyes rovatok tartalma, az elvek, célok, a feltehető gyakorlati megvalósulás milyen forráskritikai problémákat vethet fel. Egy efféle vizsgálat elengedhetetlen előfeltétele az adatok felhasználásának, a népszámlálás adatainak újradakozása és új módszerekkel való, új szempontok szerinti elemzése megkívánja ezeknek a kérdéseknek az újragondolását.

A népszámlálás Magyarországon 1784 novemberében indult, és minden tiltakozás ellenére az 1777-ben bevezetett ausztriai katonai összeírás kiterjesztését jelentette (Thirring 1931; Őri 2002). Hogy az összeírás katonai célokat szolgálja, hivatalosan tagadták, de a kortársak számára nyilvánvaló volt: a hadsereg segítségével, katonai számlálóbiztosok közreműködésével hajtották végre, magában foglalta a községek névtáblával és a házak számmal való ellá-

tását, a kérdőív többek között a katonai szolgálatra alkalmas férfiak különválasztására is lehetőséget adott, a változásokat folyamatosan vezetni kellett, a katonaság nem egyszerűen segédkezett a számlálásban, hanem a folyamatosan korrigálandó községi „népességkönyvek” egyik példányát őrizte, és önálló községi, megyei, valamint országos összesítéseket készített ezek alapján.⁶ Községi szinten az összeírást a polgári és a katonai számlálóbiztosok közösen végezték, házról házra járva,⁷ vagy – a fennmaradt iratok szerint valószínűleg ez lehetett a gyakoribb metódus – a községbe kiszállván annak családfőit maguk elé idézve (Faragó 2003). Az eredményeket azonban külön kezelték, összesítették – noha azoknak községi, megyei és országos szinten is egyezniük kellett volna a kötelező ellenőrzések, összeolvasások révén – a változásokat külön vezették, a jelek szerint az egyeztetések nem valósultak meg, így az eredmények is különböztek időnként (Thirring 1931. 114–115., 118.) A katonai és a polgári összeírásnak és népesség-nyilvántartásnak más volt a nyelve (a katonai adatfelvétel németül történt, a polgári az adott helységben beszélt többségi nyelven), és más keretek között folyt a munka. A polgári összeírók (többnyire megyei tisztségviselők: szolgabírák, alszolgabírák, esküdtek, valamint városi hivatalviselők) a polgári közigazgatás keretei között végezték a munkát (megyék, szabad királyi városok, kiváltságos területek), a katonai összeírás alapegysége szintén a község volt, de magasabb szinten az ország toborzókerzetei szolgáltak szervezeti egységül (Thirring 1931. 115–116.). 9 toborzókerületben

⁶ Az összeírások lebonyolítását és tartalmi kérdéseit több mű tárgyalja: Thirring 1938; Dányi–Dávid 1960; Dányi 1980, 1985; Horváth 1986. Máig legrészletesebb ezen a téren: Thirring 1931. A népszámlálási összeíróiveket bemutatja: Thirring 1931. 122–123.; Thirring 1938. 148–149. Az összeírást a kortárs és szemtanú Schwartner Márton is „Militär-Conscriptionnak” nevezte (Thirring 1931. 115.), a Helytartótanács véleménye is az volt, hogy hiába minden szó, ha a kérdőív egyértelműen az összeírás katonai jellegéről árulkodik (Őri 2002. 58.). A népszámlálási utasításokat és a legfontosabb iratokat közreadta: Thirring 1938.

⁷ József népszámlálási rendelete szerint (1784. júl. 16.): „Ezen összeírók, a polgári éppúgy, mint a katonai a helység bármely felekezetű plébánosa közreműködéséve, aki ugyanott a nyilvános parókusi funkciókat gyakorolja, bármely rendi avagy állapotbeli megkülönböztetés nélkül – bármiféle tartanak is igényt azok az épületek – keressék fel a házat a saját sorrendje szerint, és éppúgy írják össze az általános személyi állapotot, beleértve a mindkét nemű honoratiorokat, nemeseket és mágnásokat, azok szolgálait, beírva őket megfelelő módon az előírt táblák rovataiba, mint ahogy emellett bármely épületet éppúgy megkülönböztetés nélkül folyó számtani sorrendben számmal jelöljenek meg...(Conscriptores hi, tam Politicus quam Militaris in Concursu etiam Loci Parochi cujuscunque demum Religionis, qui nempe ibidem publicas Parochiales functiones exercet, quamvis sine ullo, ad quemcunque demum Aedes illae spectent, Status aut Conditionis discrimine, Domum sua serie subingredientur, ac tam Personalem Statum Universum, adeoque inclusis etiam honoratioribus, Nobilibus et Magnatibus, ipsorumque servitoribus, utriusque Sexus conscribent, ac respective in praescriptarum Tabellarum Rubricas inscribent, praeterea quasvis Aedes itidem sine discrimine Numero seriatim Ordine Arithmetico Decurrente insignient...– Thirring 1938. 147.)

(többnyire 5–6, 1–1 esetben 4, illetve 8 megyéből álltak) 1–1 törzstiszt fogta össze a munkálatokat, a közigazgatási járásokba pedig 1–1 alárendelt tisztet küldtek ki a polgári számlálóbiztosok mellé (Thirring 1938. 165.). Az összeírók szükség esetén rendelkezettek a Magyarországon állomásozó ezredek teljes erejével is (Thirring 1931. 114.).

Az összeírási alapművelet tehát a községbe való kiszállásból és az ún. „Egyénekenkénti ház- és családi ívek” (*Individueller Haus- und Familien-Bogen*) kitöltéséből állt. Az íveket két példányban kellett elkészíteni, az egyik a katonaságé, ez németül készült, a másik helyben maradt, ott kellett folyamatosan a változásokat vezetni rajta, így értelemszerűen a helyben használt nyelven kellett készülnie.⁸ A megyei levéltárakban fennmaradt községsoros megyei összeítések és a táblaigénylések mutatják, hogy a polgári összeírók által végzett munka valóban követte az utasításokat, a megyei összesítések is a helyben használt nyelven (vagy latinul) készültek. Más kérdés, hogy utóbb (1786. augusztus 29-én) a Helytartótanács uralkodói utasításra hivatkozva elrendelte, hogy a megyei összesítéseken a helyneveket minden használatos nyelven tüntessék fel.⁹ Eszerint nemcsak arról volt szó, hogy az összeírás során helyben a

⁸ József 1784. július 16-án kelt, a Helytartótanácsához intézett rendelete így fogalmaz: „továbbá ami az összeírási táblákat illeti, azt a szabályt szögezzük le, hogy azokat két nyelven állítsák össze, mégpedig németül és hasonlóképpen minden egyes helység anyanyelvén, ebből következően a német táblákat, amelyek egyébként a katonai rend használatára szolgáltnak, ugyaneme katonai rend vígye magával, az anyanyelvűeknek az országban és kapcsolt részeiben honos nyelvek helyes aránya szerinti kinyomtatásáról pedig Hűségességtek gondoskodjon és küldje el azokat az ország törvényhatóságainak. (cum porro relate ad Tabellas Conscriptio-num eam defixerimus Regulam, ut illae duplici Idiomate concinnentur, quippe Germanico, et vicissim nativo Singuli Loci, hinc Germanicas Tabellas aliquin Militaris Status usui deservientes ipse Idem Militaris Status secum adferet, alias vero Nativo Ser-mone concinnandas Fidel. Vestrae in justa Vernacularum per Regnum Partesque adnexas vigentium proportione mox Typis excudi procurabunt et Regni Iurisdictionibus transmittent...)” (Thirring 1938. 146.)

⁹ „Mivel eddig az összeírások fölküldött összesítései a helymegjelölést csak a német elnevezés szerint tartalmazzák, ...a legmagasabb akarat arra irányul, hogy a Magyar Királyságban az összes létező helység pontos megjelölését az összes nemzeti nyelven való tulajdon elnevezése szerinti tegyék meg” majd ennek értelmében a Helytartótanács utasítása: „Ezért a Királyi Helytartótanács a legmagasabb parancs szerint a megyéknek elrendeli, hogy az újabb korrekciós művelet során a Királyságban fellelhető összes helyet jó helyesírással és bármely nemzeti nyelven előírás szerint vegyenek föl az összesítésbe. (Cum hactenus submissa Conscriptio-num summaria Locorum Consignationem dumtaxat juxta Germanicam nomenclationem expressam haberent, altissima ...voluntas eo directa esset, ut accurata omnino omnium in Regno Hungariae existentium locorum Consignatio juxta propriam eorum in omnibus nationalibus linguis denominationem conficiatur. Hinc Regium hoc Locumtenentiale Consilium comitatibus de altissimo jussu committit, ut in moderna evidentiali operatione omnia in Regno Reperibilia Loca bene orthographice et in quibusvis nationalibus linguis ad Conscriptio-num Summaria de praescripto Conficienda inseri faciat)” OL C 87 (Helytartótanácsi Levéltár, Departamentum Conscriptio-nale) 36979/786.

táblák mindenki számára érthetőek legyenek, hanem vagy a túlzott precizitás működött vagy az országban használatos nyelvek felmérésének igénye.

Az „Egyéenkénti ház- és családi ívek” (A minta) tetején fel kellett tüntetni a település neve mellett a kerület, megye nevét, a birtokos megnevezését és az egyházi-igazgatási beosztásra vonatkozó információkat (összeírt család mely plébániához tartozott).¹⁰ A település neve mellett megtaláljuk annak megyén belüli összeírási sorszámát, valamint a szóban forgó ház számát, tulajdonosának nevét és a házon belül összeírt familia sorszámát. Minden keresztény familiáról külön „A mintájú” lapot kellett kitölteni, a házon belül számozva őket. Ha a háztulajdonos a házon belül lakott, akkor az ő családját kellett az első helyen összeírni, ha máshol lakott, akkor neve alatt fel kellett tüntetni a lakásául szolgáló ház számát. Az üresen álló, egyébként emberi lakásnak alkalmas épületekről is ki kellett állítani egy „A” lapot, de ez esetben a tulajdonos neve alá azt kellett írni, hogy (az épület) „puszta”, illetve meg kellett jelölni ennek okát is (elpusztult, leégett stb.). A népszámlálás tehát lényegében teljes körű házösszeírást is jelentett egyben. Minden házról legalább egy „A” tábla készült (elhagyott házak és az egy háztartás által lakott épületek), ha a házon belül több háztartás élt, akkor számuknak megfelelő számú összeíróívet tölthettek ki. Kivételt képeztek a zsidó familiák: esetükben nemcsak külön (lényegesen egyszerűbb) egyéni összeíró ívet használtak („Aa minta”), hanem egy házon belül élő háztartásaikat össze lehetett írni egy lapon is.

Lényeges volt a „familia” pontos meghatározása: esetükben háztartásokat kell értenünk, hiszen azok képeztek egy familiát, akik *„magoknak külön nem főznek, hanem ugyan azon egy Atyától vagy Gazdától, Gazdasszonytól, közönségesen egygyütt tápláltatnak, és velek egy Asztalon, kenyéren vagynek, akár ezek Házások légyenek, akár nem; e’ szerént kiki valaki másokat táplál, a’ Familia Fejének tartassék”* (Thirring 1938. 150.). Az utasítás külön kiemeli az egyszemélyes háztartások előfordulásának lehetőségét, illetve külön szabályozza a szolgák összeírását. A szolgák a fentiek értelmében a háztartás tagjainak tekinthetők, ha ott étkeznek, a szolgatartó nőtlen személy is külön háztartásnak számít (az utasítás szelleme szerint szolgálival együtt). Ha viszont a szolga vagy szolgáló más, egyebütt összeírt háztartás tagja volna, akkor annak a háztartásnak a tagjaként kellett összeírni, ugyanakkor ura háztartásának tagjaként is fel kellett tüntetni a valóságos háztartása megjelölésével, de szolgálati helyén a háztartások összesítéséből ki kellett hagyni (Thirring 1938. 150–151.). Hasonló rendelkezést találunk az olyan háztartásoknál, amelyből máshol, más háztartásban élő házasság gyermekek származtak, illetve a háztartásokban élő országbeli vagy külföldi (nem átutazó) idegenek esetében: ezeket is be kellett írni a háztartás lapjára, de a summába nem számítottak. Értelemszerűen a távollévő-

¹⁰ Az összeírási utasítás magyar nyelvű változatát közzé tette: Thirring 1938. 150–160. A külön hivatkozás nélküli információk a kérdőívek tartalmával kapcsolatban innen származnak.

ket szüleik (rokonaik) bemondása szerint, tartózkodási helyük megjelölésével tényleges háztartásukban kellett összeírni. A népszámlálás tehát a jogi népességet igyekezett megragadni, mindenki az illetősége szerinti helységben, eredeti háztartásában lett nyilvántartva. A táblákról egyszerre lehetett leolvasni a háztartások valós állapotát, úgy, amint azt az összeírók találták (egy kenyéren, egy fedél alatt élők, akár rokonok, állandó, helyi illetőségű lakosok, akár huzamosabban ott tartózkodó idegenek, szolgák), és a fiktív, honosság szerinti háztartásokat, illetve a vérségi csoportokat, családokat is (a háztartásokon belül részletesen szabályozták a tagok beírásának sorrendjét, amelyet a vérségi kötelek, családi kapcsolatok irányítottak, és feltüntették a háztartásfőhöz fűződő kapcsolat jellegét), sőt a családból kiszakadt gyermekek tartózkodási helye, háztartásának holléte is beazonosítható volt. Mindebben láthatnánk meglehetősen bonyolultan érvényesülő demográfiai, statisztikai célokat is: a honos, jogi és a tényleges népesség háztartásonkénti nyilvántartásának igényét, a családok tényleges állapotának követését, sőt mindenkori gyermekek számontartását. Az utasítás szövege azonban egyszerűbb magyarázattal szolgál (bár az említettek sem lehet teljesen kizárni a magyarázatok köréből). Az adott helyen ideiglenesen jelenlévő (országbeli idegenként besorolt) férfiakról mondja a szöveg:

„Mind azok a Férfiúi Nemből való Országbeliek, a' kik ...ebben avagy ama Helységben, szolgálatban, avagy más egyéb foglalatosságokban találatnak, de a' kiknek Szülei az Országban más Helységben laknak, nem tartoznak ugyan ezen Helységnek Népségéhez, hanem azon Helységéhez, a' mellyben az ő Szüléik laknak.... mind azáltal minthogy meg eshetnék, hogy a' Szülék távolylévő Fiaiknak hól léteket nem tudnák, és e' szerént az ő hól lételeknek Helyét bé nem mondhatnák, más részről pedig szükséges vólna, ezen Embereket is meg esmérni, és hól tartózkodásukat mindenkor tudni, mind azért, hogy a' következő Conscribálás Revisiojának alkalmatosságával őket megtalálni, és annak idejébe, ha szükség úgy hozza magával, a' magát elő adandó alkalmatosság szerént, erántok hasznos Rendeléseket lehessen tenni, tehát, az ebben, avagy ama Helységben tartózkodó illetén Országbeli Idegeneket bé kellett ugyan Név szerént írni, de Főszerént nem szükséges a' Klassificationak azon Rubrikájában, a'mellyből ezen Helység Népségének Summája tettzik ki, feljegyezni, hanem tsupán tsak egyedül ... ezen conscribált Orzábbéli Idegeneknek Rubrikájában.” (Thirring 1938. 152.)

A lényeg tehát az emberek (férfiak) azonosíthatósága, honosságuk helyén pontos nyilvántartásuk, ez a jogi népesség számának megállapításán túl lehetőséget ad a katonai nyilvántartás vezetésére is, a hadkiegészítés a jogi népességre épült. A távollévő honosok közül csak a férfiakat tartották nyilván a szülők információi alapján, viszont fontos volt őket tartózkodási helyükön is feljegyezni, hogy utolérhetők legyenek. Az adott esetben őket érintő rendelkezéseknek is felettébb militáris jellege van. Itt is tetten érhető a hadkiegészítési szempontok elsődlegessége, amely megkívánta a jogi népesség nyilvántartását és a

távollévők elérhetőségét. Ezt a fő szempontot színezhették át más, demográfiai vagy politikai megfontolások, például az adott helyen valamely háztartáshoz szolgálként való kapcsolódás talán korábbi, a lélekösszeírásokból visszamaradt elem, a szolganépeség mozgásának kontrollálását célozta, hasonlóan a jelenlévő nem országbeli idegenek kettébontása ausztriaiakra és valódi külországbeli-ekre, valamint esetükben a férfiak mellett a nők feljegyzése a vándormozgalmak ellenőrzésére szolgálhatott (Őri 2003.).

A háztartási íveken tehát szigorú sorrendben követték egymást az összeírt személyek: első helyen a háztartásfő, majd házastársa, jelenlévő és távollévő fiúgyermekai, ha házasok voltak, és önálló háztartásban éltek, akkor csak nevük és annak feltüntetése szerepelt, hogy mely község milyen sorszámú házának melyik háztartásában található. Ha a házas fiú a szülői háztartásban élt, akkor ennek családtagjai az ő neve alatt szerepeltek, kissé beljebb írva, hogy a háztartásfő többi gyermekétől meg lehessen különböztetni őket. Ezután következtek a háztartásfő fiútestvérei, leányai, majd egyéb rokonai, végül pedig a nem rokon háztartástagok (mesterlegények, inasok, szolgák, szolgálók stb. – Thirring 1938. 153.).

A háztartás tagjainak neve mellé a következő rovatba életkorukat kellett beírni. Az életkort a betöltött évek számával kellett megadni, tört számot egyedül a 0 évesek esetében lehetett használni. Az életkor több esetben fontos szerepet játszott a férfiak besorolásánál, mindenekelőtt a katonai szolgálatra alkalmas férfiak, „*a Birodalomnak más szükségeire fordíthatandók*” között csak 18 és 40 esztendő közöttiek jöhettek szóba, csakúgy az összesítésekben a polgárok és parasztok nem örökös gyermekeit („*nevedékenyek*”) életkori csoportokba kellett sorolni (1–12 évesek, 13–17 évesek), mivel ők jelentették a katonai szolgálatra alkalmas réteg utánpótlását. Ennek két következménye volt: egyrészt az életkor nyilvántartása állami szempontból is fontossá vált, másrészt mindennek a katonai szempontok leplezetlen előtérbe kerülése miatt csak a férfinépeség bizonyos rétegeinél volt jelentősége. Esetükben az életkor megállapításának, nyilvántartásának fontosságát mutatja, hogy adott esetben az egyházi anyakönyvek segítségével hívásáról intézkedik az utasítás: „*Az Élet ideje eránt elő forduló minden akadályok és kétségek alkalmatosságával, a' Plébánusoknak, avagy a Prédikátoroknak, Keresztelő Könyveiket kellek meg tekinteni: a' melly által egyszersmind annak is végére lehet menni ha vallyon a' Plébánusok és Prédikátorok, az ő Matrikulájukat annak ki szabott rendi szerint folytatták é?*” (Thirring 1938. 154.). Itt jól megfigyelhető, hogy a 18. században az állam fegyelmező, kontrollálásra törekvő politikája összekapcsolódik az egyházak korábbi, a híveket szintén számon tartani, ellenőrizni kívánó törekvéseivel, az állami törekvések céljára felhasználják az egyházi dokumentumokat (anyakönyvek, egyházi összeírások), esetleg az egyházak személyzetét is, de ugyanakkor az egyházak állami szempontból fontos tevékenységeit (itt az

anyakönyvvezetést) szintén ellenőrzés alá akarják vonni.¹¹ Egyházi és állami hatalmi törekvések, hatalmi technikák kapcsolódnak össze, támogatják, erősítik egymást, ugyanakkor a plébánosok és protestáns lelkészek az új szemlélet szerint egyre inkább állami célokat is szolgáló hivatalnokokká válnak. Lényegében ezt a folyamatot írja le a demográfia kapcsán Michel Foucault is a „biopolitikáról” mint új hatalmi technikáról beszélve (1992. 1996.). Fontos az is, hogy az állami szempontok (itt leginkább a katonaság) megjelenése átalakítja az emberi élet szakaszolását: már a lélekösszeírásoknál megfigyelhető, hogy a fiúknál a 18 éves kor lesz a nagykorúság határa, a korábban (és a lányoknál továbbra is) szokásos 15 éves korral szemben. A szövegből azonban az is kiderül, hogy az életkor megállapítása – minden fontossága ellenére – csak szükség vagy kétségek esetén történt az anyakönyv alapján, egyébként inkább bemondás vagy külső jegyek, az illető fizikai érettsége, állapota alapján jegyezték be az életkort.¹² Mindez az „új hatalmi technikák” megjelenése mellett tág teret engedett a hagyományos értelmezésnek, az életkori csoportok testi fejlettség alapján való elhatárolásának. Az „egyéb” és a „nevedékenyek” csoportjaiban valószínűleg nem pontosan megállapított életkorú férfiak tartoztak, hanem olyanok, akiket az összeírók, a helyi közösség, illetve saját maguk az adott életkori csoportba soroltak. Világos az is, hogy a katonai szempontok minden más (demográfiai) megfontolást háttérbe szorítottak: az életkort nem kellett beírni a nőknél, zsidóknál, papoknál, szerzeteseknél, nemeseknél, tisztviselőknél, honoratioroknál és egyéb „*tisztesebb Karakterben lévő Emberek*” esetében.

Az életkor után következett a „*qualificatio*” meghatározása, ami alapján (az életkor és a háztartásfőhöz fűződő családi kapcsolat és persze a nem meghatározása mellett) az összeírt személyt aztán a társadalmi állást, foglalkozást, családi állapotot, illetve a honosok távollétét és az idegenek jelenlétét számon tartó összesítő rovatokba sorolták. A „*qualificatio*” magába foglalta a családi állapotot, a rendi állást (nemesek, papok), tisztséget, hivatalviselést, mesterséget. Itt kellett megjelölni az árvaságot és a törvénytelen születést. Jelölni kellett a férfiaknál a testi fogyatékoságokat, de csak bizonyos társadalmi csoportoknál (zsellérek, polgárok, parasztok nem örökös fia, egyéb kategória). Az egyéb (katonai szolgálatra alkalmasak) kategóriába tartozóknál a termetet illető megjegyzésnek is itt volt a helye. Az ausztriai gyakorlattal ellentétben a termetet nem határozták meg méréssel (ez valószínűleg összhangban állt a törekvéssel, hogy a népszámlálás katonai jellegét titkolni kívánták). A használt kategóriák a következők voltak: „*igen kitsiny*” tehát azok, akik termetük miatt a katonai szolgálatra alkalmatlanok voltak, és növésükhöz nem lehetett semmifé-

¹¹ Minderről a lélekösszeírások kapcsán lásd: Óri 2003.

¹² Az utasítás szerint: „*Ha a' dolog úgy hozza magával, az ábrázatból, és a' Testnek külső formájából lehet az Élet Idejének több avagy kevesebb voltát meg határozni.*” (Thirring 1938. 154.)

le reményt fűzni (ők a zsellér kategóriába kerültek), valamint „*kitsiny*”, „*középszerű*”, és „*nagy*”, azaz a katonai szolgálatra alkalmasak megjelölése. Itt kellett a férfiaknál az esetleges távollétet annak helyével együtt beírni, valamint a jelenlévő idegenek tulajdonságairól számot adni.

A fenti jellemzők megállapítása után következett az illető személyek besorolása azokba a rovatokba (a megfelelő helyre beírt egyes számjeggyel), amelyek majd az összesítő (községi, megyei, országos) táblákon is szerepeltek. A nők esetében ez igen egyszerű volt, őket csak a nők összesítő rovatába kellett behúzni, illetve ha osztrák örökös tartománybeli vagy birodalmon kívüli idegenek voltak, akkor az idegenek megfelelő rovatában kellett őket jelölni, ez esetben viszont a helybeli nőket összesítő rovatból kimaradtak. A helybeli férfiakat viszont kivétel nélkül be kellett sorolni a társadalmi-foglalkozási kategóriák egyikébe, majd jelölni kellett családi állapotukat (házas, nőtlen/özvegy), esetleges távollétüket három szempont szerint osztályozva (az országon belül, azon kívül, ismeretlen helyen). Az idegen férfiak kimaradtak az előző rovatokból, őket az idegenek között kellett jelölni, szintén az összeírás szemléletére jellemző hármas területi tagolásnak megfelelően: országbeli, osztrák örökös tartománybeli, birodalmon kívüli. Az összeírt ország hadkiegészítési rendszere számára az országbeli idegen férfiak és a távollévő helybeliek kategóriája volt igazán fontos, a különböző szintű összesítő táblák megmutatták a férfinépeség mozgásának intenzitását, a családi ívek pedig elvben az országon belül vándorló férfiak keresztellenőrzését is lehetővé tették: az illetőről állandó lakóhelyén lehetőség szerint pontosan feljegyezték tartózkodási helyét, tartózkodási helyén pedig születési helyét (illetőségét) (Thirring 1938. 155.). A katonai nyilvántartás így működhetett: különböző ismérvek szerint helységenként különválogatták a katonai szolgálatra alkalmas férfiakat, és feljegyezték pontos tartózkodási helyüket, az idegenekről pedig elvben meg tudták mondani, hogy honnan jöttek, így a vándorló (legalábbis az országon belül vándorló) férfiak ellenőrizhetőek, fellelhetőek voltak. A külső vándorlást egyébként is kontrollálták, útipasszushoz volt kötve. Más kérdés, hogy ez mennyire szigorúan működött, illetve hogy az ország elhagyásának engedélyezése és az illető úti célja, tartózkodási helye a gyakorlatban hogyan került összefüggésbe a katonai nyilvántartással. Azt láttuk, hogy a belső vándorlók esetében is elsősorban a rokonok információja volt a nyilvántartás alapja, ez a külső vándorlás esetében is működhetett volna, de az érintettek országon kívüli mozgása, elérhetősége nyilván nehézségeket jelenthetett volna. Az is elképzelhető, hogy az „egyéb” kategóriába tartozóknak nem engedték volna meg az ország elhagyását, de ennek gyakorlati működése újra csak áthághatatlan nehézségeket okozott volna. A gyakorlatot nem ismerjük, ennek vizsgálata további kutatásokat igényelne, az mindenesetre nyilvánvalónak tűnik, hogy a vándorlás ellenőrzésének általános, például a lélekösszeírásoknál működő elvét itt kiegészítette a katonai nyilvántartás konkrétebb igénye, de ez a korabeli viszonyok között komoly nehézsége-

ket jelenthetett. Hogy a vándorlások számontartása a hadkiegészítési szempontokat (is) szolgálta, kiderül a lakóhelyváltozásról szóló intézkedésekből. Először is a nők országon belüli mozgásával a népszámlálás nem foglalkozott. Közülük egyedül a nem magyarországiakat jelölték és összesítették, országbeli férfival történő házasságkötés vagy tízéves helyben lakás változtatta meg a státusukat, ily módon válhattak az országban honossá (Thirring 1938. 152–153.). A férfiaknál a tízéves helyben lakás mellé csatlakozhatott valamely vállalkozás elindítása is, amely szintén a helybelivé válást jelenthette: „Azok a külső Országi Idegenek is, a' kik valamely Kereskedésnek, avagy Mesterségnek kezdésével, avagy által vételével, mint p. o. valamely Portékás Bólnak felállításával, az Országban való megmaradásra kedvet, és akarattokat mutatták, az Országbeli Népség közzé, szinte úgy, mint a' 10. esztendő óta megtelepedtek, számláltassanak, és feljegyeztessenek.” (Thirring 1938. 152.) A honosság megadásában nyilván közrejátszottak szociális megfontolások is, a rendelkezés a huzamosan helyben lakók és biztos egzisztenciával rendelkezők honosítását teszi lehetővé.¹³ A férfiak birodalmon belüli végleges vándorlása azonban csak a kiindulási helyen kieszközölt földesúri, polgári és katonai kormányzati engedélyek birtokában volt lehetséges.

„Legszentebb Őfelsége kegyesen elhatározta, hogy az összeírási utasítás ötödik pontja értelmében, – miszerint azokat, akik tíz éven át vagy tovább a Királyságban tartózkodnak, vagy ott lakhelyet létesítettek, többé ne mint idegeneket, hanem mint az országbelieket kezeljék – a valódi, a külországbeli tartományokból származóknak lakhelyük törvényesítéséhez csakúgy a Királyságban való tízéves efféle tartózkodást kell elfogadniuk, továbbá hogy a Német Császári és Királyi Tartományokból eredő alattvalók közül senki másnak ne engedélyezzék Magyarországon az állandó lakhely létesítését vagy a házasságkötést, csak aki előzőleg az illetékes Kormányzatnak ugyanezen Királyság hadparancsnoksága egyetértésével kibocsátott beleegyezése alapján erre a célra előírt elbocsátó leveleket megszerzi, vagy aki a hadparancsnokság hitelt érdemlő rendelete alapján a Kormányzat egyetértésével az elrendelt menlevél által magát törvényesíti.”¹⁴

¹³ Ez a szemlélet tetten érhető korábbi rendelkezésekben is: a Helytartótanács elrendelte, hogy az országba csak a vagyonnal rendelkező zsidókat engedjék be, akik létfenntartásukat fedezni tudják, a nincsteleneket a határról fordítsák vissza vagy toloncolják ki (*Regulatio Gentis Judaicae et taxa tolerantialis*. OL, Helytartótanácsi lt. C 23, Circularia Impressa, nr. 19. 1773. ápr. 1.).

¹⁴ Nyomtatott Helytartótanácsi Kőrendelet (1786. febr. 25. nr. 631 8308) Nyitrai Területi Állami Levéltár (Štatny Oblastný Archív, Nitra), Bars megye lt (ŽT), 1786. fasc. 11. nr. 363.:

„Clementer resolvit Sua Majestas Sacratissima, Punctum Conscriptioalis Instructionis in ordine 5um, tenore cujus illi, qui se per Decennium et ultra in Regno detinent, aut Domicilium fixerunt, non amplius ut extranei, verum tamquam Regnicolae tractandi sunt, non nisi de realiter extraneis, ex exteris Provinciis oriundis intelligendum, hisque

A rendelkezésre az összeírással kapcsolatban került sor, nyilvánvaló az értelme is. A férfiak katonai nyilvántartása, a népességkönyvek vezetése csak úgy volt lehetséges, ha a változásokat folyamatosan vezették. A nyilvántartás és a hadkiegészítési rendszer alapja a jogi népesség pontos számon tartása volt, a tartományok közötti költözésnél fontos volt a népességkönyvekből való kiiratkozás, illetve az új lakóhelyen az oda való beiratkozás. Ennek ellenőrzése a legegyszerűbben úgy történt, ha az új helyen való letelepedésnél, illetve a házasságkötés alkalmával kérték az elbocsátó levelet, amit a katonai és polgári hatóságok állítottak ki (mindkét nyilvántartásból törölni kellett a költözőt). A probléma a belső vándorlásnál is jelentkezett (községek közötti migráció házasságkötés, szolgálatvállalás stb. céljából), az utasítás itt is rendelkezik az elköltözők háztartáslapjának törléséről, illetve új lakhelyükön való összeírásukról, de ebben az esetben a felsőbb hatóságok engedélyének szükségességéről nem szól (Thirring 1938. 160.).

A helybeli férfinépesség besorolására szolgáló társadalmi-foglalkozási kategóriák közül az első helyen a papi rend állt. Fontos lépés, hogy a korábbi megoldásokkal (pl.: lélekösszeírások) ellentétben itt már nem törekedtek a különböző felekezetű papok, illetve a világi papok és szerzetesek megkülönböztetésére, a katonaiállás szempontjából az ilyenfajta megkülönböztetésnek nem lett volna értelme. Azon felekezetek papjainak gyermekei, amelyek lehetővé tették házasságukat, életkori megkülönböztetés nélkül a zsellérek kategóriájába kerültek, és így a katonai szolgálat alól mentesítve lettek.

A nemesi rend állt a második helyen, amely rovat magában foglalta az összes magát nemesnek valló férfit, korra való tekintet nélkül. Thirring Gusztáv a józsefi népszámlálás nemeseinek számát és arányát összehasonlította a korábbi nemesi összeírásokkal, és úgy vélte, hogy a népszámlálás során sokkal tágabb nemes-fogalmat használhattak, gyakorlatilag bemondás alapján nemesként írták össze a birtoktalan kisnemeseket is (Thirring 1938. 58.). Ezt megerősítik a Győr városának összeírásával kapcsolatban szerzett tapasztalatok is, ott a nemesek közé számították a magukat nemesnek valló fuvarosokat, kocsisokat stb. (Dányi–Dávid 1960. 43.). Mindennek helyességéről másként is meggyőződhetünk: a magyarországi hadparancsnokság átíratban értesítette a Helytartótanácsot a katonai összeíróknak adott utasításairól, amelyet a Helytartótanács kör-

decennalem ejusmodi in Regno moram pro Legitimatione Domicilii sui acceptandam venire, proinde nec ulli alteri subditorum ex Germanicis Caesareo-Regiis Haereditariis Provinciis oriundorum in Hungaria Domicilium et respective Matrimonium indulgeri posse, quam qui praevio concernentis Gubernii cointelligenter cum Armorum Praefectura ejusdem Regni elargito Consensu, hoc fine praescriptas Dimissoriales obtinuerint, vel qui semet fidedigno Armorum Praefecturae Rescripto super sui cum Cointelligentia Gubernii resoluta Manumissione legitimaverint.”

Mindehhez egy másik, a lőcsei levéltárban található körrendelet (1786. jan. 24. 342 3971) a földesúr engedélyét is hozzáteszi: Lőcsei Területi Állami Levéltár (Štatny Oblastny Archív, Levoča), Szepes megye lt. (SŽ), Jozefínské pisemnosti, 818. doboz, 416/786.

rendeletben ismertetett a megyékkel. Ebből kiderül, hogy a nemesség fogalmát valóban a lehető legtágabban kell érteni, gyakorlatilag nemesként írtak össze mindenkit, aki annak vallotta magát, erről a katonai összeíróknak tilos volt igazolást kérni, kontrollként a megyei összeírók szolgáltak, akik nyilván ismerték a megye nemes famíliáit:

„A magyarországi Legfelsőbb Császári-Királyi Hadparancsnokság eme Királyi Helytartótanácsnak tudtára adta, hogy ... ugyanazon katonai összeírókat utasították, hogy a nemesektől ne követeljenek törvényes igazolást (miként az Csongrád megyében megtörtént), hanem mivel a nemesség az összeírás munkájában nagy jelentőséggel bír, a kétségek eloszlatása végett elégedjenek meg a megyei összeíró kijelentésével.”¹⁵

A következő, a nem nemes tisztségviselők rubrikájába kerültek a királyi szolgálatban álló hivatalviselők, a városi tanácstagok, ha hivatalukat huzamosabb időn át töltötték be, ha viszont inkább valamely polgári mesterségből éltek, akkor a polgárok közé kerültek, hivatalukat a „qualificatio” rovatában kellett feltüntetni. Ide tartoztak a tudósok, értelmiségi foglalkozást űzők, a földesúri tisztségviselők előkelőbbjei is. Fiúgyermeküket azonban nem itt, hanem a zsellérek rovatában kellett összeírni.

A „városi polgárok és falusi mester-emberek” soron következő rovata szakított a rendi társadalom kategóriáival. Egyrészt ide soroltak minden városi háztulajdonost, tekintet nélkül a város jellegére, jogi állására. Tehát a polgár itt nem jogi kategória (Thirring 1938. 70.), nem kiváltságos rendi állást jelöl, hanem szélesebb, a kiváltságos városok mellett a mezővárosokban ingatlantulajdonnal rendelkező és/vagy nem mezőgazdaságból, hanem iparból, kereskedésből élő réteget. Másrészt ide tartoztak a falusi iparúzó, ha megélhetésük ebből származik. Örökösüket pedig a parasztokéval egy rovatba összevontan kellett számba venni. A jogi tartalmú rendi kategorizálást, amely merev választóvonalat húzott a városi lakosság egy része és a kiváltság nélküli városi és vidéki lakosok közé, itt áttörte a populacionista politika jellemzőjeként a foglalkozási kategorizálás (Kövér 2001. 70–71.), a nem élelmiszertermelő lakosság számát is le akarták olvasni a táblákról. Mindezek után felmerül a kérdés, hogy ez a rovat mennyiben volt értelmezhető a korabeli összeírók számára, valójában mi a konkrét tartalma a kategóriának. Az utasítás értelmében arra gondolnánk, hogy a községekben összeírt eme kategóriabeliek csak falusi mesteremberek

¹⁵ Nyomtatott Helytartótanácsi Kőrrendelet (1784. dec. 20. nr. 29029) Nyitrai Területi Állami Levéltár (Štatny Oblastný Archív, Nitra), Bars megye lt (ŽT), Acta publica in Politicis 1785 fasc. 1. nr. 3.:

„Suprema Armorum Caeseo Reginum per Hungariam Praefectura Consilio huic Locumtenentiali Regio insinuavit... Eosdem Conscriptores Militares instructos haberi, ne Legitimationem (quemadmodum in Comitatu Csongradiensi contigit) a Nobilibus exigant, verum cum Nobilitas in Conscriptionis Opere essentielle momentum faceret, pro casu movendi dubii Declaratione Conscriptoris comitatensis contenti sint.”

lehetnek, míg a szabad királyi városok „polgár” lakosai állhattak legközelebb a rendi értelemben vett polgár fogalomhoz. Tehát az egyik esetben egyértelműen foglalkozási kategóriával állnánk szemben, a másikban pedig jogi helyzettel, rendi státussal (elvileg az utasítás kizárja a „kontárokat”, de az elhatárolás nem pontosan megszabott). A szabad királyi városokat vizsgálva láthatjuk (Dányi–Dávid 1960. 368–369.), hogy Fiumét és Buccarit leszámítva mindenhol jelentős a polgárként összeírtak aránya, de rajtuk kívül népes egyéb csoportokat is találhatunk. A nem háztulajdonos és nem iparból, kereskedésből élő lakosokat zselérlékként (meglehetősen heterogén kategória, ide tartoztak a papok, hivatalnokok fiú gyermekein kívül a bányászatból, hajózásból, favágásból élők, urasági kisebb tisztviselők, szolgák stb.) vagy kisebb részben parasztként (elvben legalább negyed telkes jobbágyok vagy szőlőművesek, kapások) írták össze. Igen jelentős a parasztok száma és aránya (meghaladja a polgárokét) a következő szabad királyi városokban: Eger, Fiume, Gyulafehérvár, Szeged, Zombor. A városi lakosság jelentős része, néhány esetben többsége nem tulajdonos vagy kereskedő, kézműves, minden bizonnyal polgárjoggal sem rendelkezik. Nem bizonyítható ugyan, hogy a szabad királyi városokban polgárként összeírtak kizárólag rendi értelemben vett kiváltságos polgárokat jelentenének, de valószínűleg a két kategória közel lehetett egymáshoz, az összeírók (városi tisztségviselők) számára aligha lehetett elfogadható egy effajta különbségtétel. A másik oldalon nyilvánvaló, hogy a községek túlnyomó részében a polgárként összeírtak inkább foglalkozási kategóriát jelentettek. Ugyanakkor a kiváltságos területeken, például a Hármas Kerületben a községekben sem találkozunk paraszttal a települések nyilvánvalóan mezőgazdasági jellege ellenére sem, a polgárok nagy aránya itt a jogi kiváltságok erejére utal (Thirring 1938. 71.; Dányi–Dávid, 1960. 11.). Az esetek egy jelentős részében (szabad királyi városok, kiváltságos területek) a polgár kategória elsősorban jogi elkülönülést jelent, a valóban városias jellegű és jogi értelemben is városnak számító települések ingatlantulajdonos, iparos, kereskedő rétegeit foglalja magában (szociológiai értelemben polgárnak tekinthetők ezen településeken a tisztviselők is), a jogilag kiváltságos, szabad kerületek parasztpolgárai is ebbe a kategóriába tartoznak. A kategória nem jelenthet foglalkozási csoportot, a városokban is tartozhattak ide elsősorban a mezőgazdaságból élő háztulajdonosok, a Jászságban, Kunságban, Hajdúságban pedig ők jelentették a többséget. A bizonytalanság a legerősebb a mezővárosok esetében, Keszthely példáját már említettük, ahol Benda Gyula a kiváltságos helyzet tudatát, a közösség identitását tartja lényegesnek, ezzel magyarázható, hogy az adóösszeírásoknál telkes jobbágyként besorolt keszthelyiek egy jelentős része a józsefi népszámlálásnál polgárként szerepel. Itt is jogi kategóriáról van szó, de nem az adott időpontban valóságosan létező, mindenki által tudott és elismert helyzetről, hanem egy adott közösség énképéről, hajdani kiváltságok emlékééről, a vidéki lakosságtól való tudatos elkülönülésről, amely az adott helyzetben a népszámlálás műveletét a helyi képzeteknek megfelelően

alakította. Nyilvánvalóan máshol is így volt ez, polgárokat tömegesen a mezővárosokban találunk, itt egyértelműen nagyobb arányban éltek, mint amekkora az iparosoké lehetett. Elsőre azt mondhatnánk, hogy a mezővárosi parasztpolgárság ide sorolása mögött a városfogalom definiálatlansága állt: mindenféle város háztulajdonosait itt kellett összeírni, így a mezőgazdasági jellegű mezővárosok szabad „polgárai” is ide kerültek. Ugyanakkor látható, hogy mezőváros és mezőváros között is nagy a különbség: Pest megyében a polgárként összeírtak mellett nincs paraszt Óbudán, Szentendrén, Dunapatajon, magas a polgárok aránya Kecskeméten, Nagykőrösön, Vácott. Kecskeméten azonban a polgárok száma jelentősen meghaladja a parasztokét, Nagykőrösön és Vácott az utóbbiak vannak többségben. Ugyanakkor más mezővárosokban (pl.: Cegléden, Dunavecscén, Abonyban, Visegrádon) alacsony a polgárok aránya a parasztokhoz képest. A Felvidéken Szepes megye apró mezővárosai (13) közül hatban nincsenek parasztok csak „polgárok”, Árvában viszont az egész megyében csak 19 polgár (minden bizonnyal falusi iparosok) található, a hat mezővárosban is csak elvétve akad egy-kettő.¹⁶ Valószínűleg itt is a helyi identitás alakította a besorolást, ez magyarázhatta a különbséget Kecskemét és Nagykőrös, vagy a közöttük és Cegléd között, a hagyományok, a lokális énkép magyarázhatja a különbséget Szepes és Árva mezővárosai között, illetve különböztetheti meg Szepes mezővárosait egymástól. A hagyományokon alapuló helyi identitás mellett figyelembe kell venni a települések sajátos szerkezetét, társadalmi összetételét is: Vác például mesterséges konstrukció, több, különböző státusú részből állt (Vass–Molnár–Sápi 1983. 206–207.), noha a város a püspök birtoka volt, háztulajdonosai (vagy egy részük) polgártudattal rendelkezett, világosan megkülönböztette magát a valódi jobbágyoktól (pl.: Kisvác lakói).

A „parasztok” rovatáról szükséztlenül, de egyértelműen rendelkezik a népszámlálási utasítás: a legalább negyedtelkes jobbágyok tartoznak ide, valamint „*némely Tartományok szokása szerint, Szőlő-Mivesek, vagy Kapások*” (Thirring 1938. 156.). Ugyanakkor a rovat tartalmával kapcsolatban több probléma is mutatkozik. Egyrészt Dányi Dezső a népszámlálási utasítás zsellérekre vonatkozó részére hivatkozva („*Ebbe a’ Rubrikába kelletik fejenként bé tenni: ... Mindenek valakik 40 Esztendőit meg haladtak.*” – Thirring 1938. 156.) felvette, hogy a 40 éven felüli parasztokat telki állományuktól függetlenül áthelyezhették a zsellérek kategóriájába, bár nyilvánvaló, hogy a rendelkezés a papokra, nemesekre, tisztviselőkre nem vonatkozott, és az is bizonytalan, hogy a parasztokra, polgárookra, iparosokra alkalmazták-e (Dányi–Dávid 1960. 13.). Itt alkalom nyílik arra, hogy egy kb. tizenöt évvel korábbi forrás, az úrbéri összeírás adataival vessük össze a népszámlálás parasztszámát. A probléma abból

¹⁶ Pest megye: Dányi–Dávid 1960. 118–123. Szepes: uo. 172–175. Árva: uo. 2–5. A szepesi mezővárosok magas polgárárányára Faragó Tamás hívta fel a figyelmemet, hangsúlyozva, hogy itt minden bizonnyal nem jogi kategóriát kell alatta értenünk, hanem a lokális társadalomkép megfogalmazását.

adódik, hogy sok településen a népszámlálás parasztjainak száma kisebb, mint a korábbi úrbérrendezéskor megállapított telkes jobbágy-szám.¹⁷ Dányi ezt úgy értékelte, hogy ezeken a településeken a 40 feletti parasztokat átsorolták a zselérek közé, a parasztok száma ezért alacsonyabb az úrbéres telkes jobbágyokénál (Dányi 1980. 199.). Faragó Tamás ezzel szemben legutóbbi írásában is (Faragó 2003) abban látja a különbség okát, hogy az úrbérrendezés során a nyolcadtelek, a népszámlálásnál pedig a negyedtelek volt a besorolásnál az alsó határ, ez alatt zselléreként írták össze a férfinépességet. A kérdést tovább bonyolítja, hogy 1785 februárjából, tehát az első összeírás idejéből rendelkezünk olyan helytartótanácsi utasítással, amely más eljárást ír elő:

„Minthogy Legszentebb Őfelsége eme Királyság főhadparancsnokságánál elrendelte, hogy a maguk útján hozzák meg a szükséges intézkedéseket, miszerint a katonai összeírók ne akadékoskodjanak tovább a nyolcad telkes colonusokat az igazi colonusok rovatában összeírni, eme Királyi Helytartótanács a nemes vármegye közönségének a megkívánt irányvonal érvényesülése céljából tudtára adja, hogy részéről rendelje el a szükséges intézkedéseket, és kiküldött összeíróit egyöntetűen utasítsa erről. Kelt a Magyar Királyi Helytartótanácsban, Budán, 1785. február 21. napján.”¹⁸

Az utasítás háttéréről, okáról semmit sem tudunk, az viszont a szövegből kiderül, hogy különösen a katonai összeírók az eredeti utasítás szerint próbáltak eljárni, de ez menet közben akadékoskodássá változott. Valószínűleg a helyi tapasztalatok hozták a változást, esetleg a katonai és a polgári (megyei) összeírók eltérő gyakorlata, amelyek közül az utóbbiról úgy érezték, hogy jobban megfelel a realitásoknak. Azt viszont végképp nem tudjuk, hogy valóban mindenhol betartották-e az utasítást, hogy a korábban összeírt településeken változtattak-e a besoroláson, ha addig az eredeti utasítás szerint dolgoztak. Jelentősége is nyilván csak ott lehetett a dolognak, ahol nagyobb arányban fordultak elő nyolcadtelkesek. Az országos arányok minimális növekedést mutatnak a parasztok arányában 1785 és 1787 között: 14,2%-ról 14,8%-ra nőtt arányuk a férfinépességben belül (Dányi–Dávid 1960. 53., 63.). Ez nemigen utal az értel-

¹⁷ Dányi Dezső Heves megyei települések adatainak elemzésénél mutatta ki ezt (Dányi 1980. 199–200.).

¹⁸ Biccsei Területi Állami Levéltár (Štatny Oblastný Archív v Bytči) Liptó megye levéltára (ŽL), Protocolla Congregationalia (Kongregačné zápisnica), 143. karton: 112. 5027/1785. Ugyanez a rendelet megtalálható Bars megye levéltárában is: Nyitrai Területi Állami Levéltár (Štatny Oblastný Archív, Nitra), Bars megye lt (ŽT), Acta publica in Politicis 1785 fasc. 6. nr. 111.: „*Sua Majestate Ssma apud supremam in hoc Regno Armorum Praefecturam necessaria sua via disponi jubente: ut a militaribus Conscriptoribus amplius haud difficultetur octavalistos Colonos ad Rubricam realium Colonorum conscribere, Consilium istud Ltle Reum I. huic Ursitti id ipsum pro requisita Directione eoque fine notum reddi: ut ex parte sua necessaria disponat, exmissosque suos Conscriptores Conformiter instruat. Datum ex Consilio Regio Locumiti Hungco Budae die 21. febr. 785 celebr.*”

mezés megváltoztatására. Elvileg az úrbéri összeírás adataival való összehasonlítás fontos lehet: ha a népszámlálás során kevesebb parasztot írtak össze, mint ahány telkes jobbágyot tizenöt évvel korábban, akkor nem valószínű, hogy 1785-ben a nyolcadtelkeseket parasztnak sorolták be. A dunántúli megyék úrbéri összeírásának anyagát publikálták (Felhő 1970), ez lehetőséget adna egy ilyesféle összevetésre. A megyei összesítéseket azonban a településállomány változásai miatt nem lehet összehasonlítani egymással, csak a településenkénti összevetésnek van értelme. Szűrőpróbaszerűen megkíséreltük az ellenőrzést egy kis dunántúli megye (Moson) esetében, ahol jelentékeny a negyed-nyolcadtelkesek aránya (14,8% – Felhő 1970. 170.). 49 települést tudunk összehasonlítani a józsefi népszámlálás adataival (1787), közülük 40-nél a népszámlálás kevesebb parasztot regisztrált, mint amennyi telkes jobbágyot az úrbéri összeírás. Mindössze hat esetben fordított a helyzet, három településnél a két szám azonos. Az úrbéri összeírás többlete helyenként igen erős, különösen a mezővárosok esetében. Ennek alapján kimondhatjuk, hogy nem valószínű, hogy a népszámlálás során 1787-ben Mosonban a nyolcadtelkeseket is a parasztok között írták össze. Erősíti ennek valószínűségét az is, hogy ha külön vizsgáljuk az úrbéres összeírásnál a legalább negyedtelkeseket, és ezek számát hasonlítjuk a népszámlálás paraszt-rovatához. Ekkor a kép jelentősen változik, már csak 20 településnél kisebb a népszámlálás adata az úrbéri összeírásénál. Az is valószínű azonban, hogy néhány községben a negyedtelkeseknél kisebb hányaddal rendelkezőket is a paraszt rovatba helyezték: két mosoni községben (Edelstal és Nyulas) már az úrbéri összeírás is csak ilyeneket talált, a népszámlálás 1787-ben ennél több parasztot regisztrált (Edelstalban 27 töredéktelkes, 41 paraszt 1787-ben, Nyulasban 88 negyedtelkesnél kisebb hányaddal rendelkező jobbágy, 79 paraszt a népszámlálás szerint). Nem tudjuk persze, hogy a népszámlálás paraszt rovatában kik szerepelnek, valószínű azonban, hogy legalább részben az úrbéres összeírásban rögzített töredéktelkesek is. Ugyanakkor azt sem tudjuk, hogy az ország más területein mi volt az összeírási gyakorlat: a két megye, ahol az összeírási utasítás megváltoztatása előkerült, ellentmondó képet mutat. Liptóban 1785 és 1787 között nőtt valamit a parasztok aránya a férfiak között, 12,8%-ról 13,9%-ra, Barsban viszont 1786 és 1787 között ellenkező irányú tendencia látható, a csökkenés mértéke hasonló, mint Liptóban a növekedése (12,9%-ról 11,8%-ra) (Dányi–Dávid 1960. 53., 63. Vörös 1962. 213.). Azt pedig végképp nem tudjuk eldönteni, hogy a két összeírás eltérő paraszt/telkes jobbágy értelmezése mellett játszott-e és mekkora szerepet a 40 éven felüli parasztok átsorolása a zsellérek közé. Mint láttuk, elvileg az utasítás szövegéből kiolvasható ez a lehetőség, bár a változások nyilvántartásáról szóló részben ezt az esetet a szöveg külön nem említi, csak a 40 évüket betöltő, „egyéb” kategóriába tartozó férfiak zsellérré átsorolásáról esik konkrétan szó (Thirring 1938. 159.). Az adatgyűjtés lehetővé is tette az átsorolást, hiszen az

életkor bejegyzése éppen a paraszt kategóriánál kezdődött. A mosoni mezővárosok adatai véleményünk szerint megengedik ezt az értelmezést.

1. Telkes jobbágyok, parasztok és polgárok száma az úrbéri összeírások, illetve a józsefi népszámlálás szerint néhány Moson megyei mezővárosban

	Jogállás	Úrbéri összeírás (1771-1773)		Népszámlálás (1787)	
		telkes jobbágyok (≥1/8 telek)	telkes jobbágyok (≥1/4 telek)	paraszt	polgár
Boldogasszony	mv	82	70	79	35
Gálos	mv	105	101	131	12
Halászi	mv	120	120	107	0
Mosony	mv	123	123	51	0
Nezsider	mv	97	97	84	55
Oroszvár	mv	148	117	98	47
Rajka	mv	123	105	91	81
Zurány	mv	110	79	73	25
		908	812	714	255

Forrás: Felhő 1970. 166–170. és Dányi–Dávid 1960. 92–93.

Nyilvánvaló, hogy az esetek többségében eldönthetetlen, hogy mi az oka a népszámlálás alacsonyabb paraszt-számának: a kategória határának a negyedtelkeseknél való megvonása, a 40 éven felüliek átsorolása a zsellér kategóriába, vagy esetleg az, hogy a népszámlálás során az egyébként úrbéres besorolású jobbágyok egy részét (mezővárosi, szabadmenetelű „parasztpolgárok”) „polgárként” írták össze, ahogy ezt Keszthely esetében láttuk. Van viszont két olyan esetünk (Halászi és Mosony), ahol az úrbéri összeírások során nem találtak negyedteleknél kisebb telki állományt, és a népszámlálásnál senkit sem soroltak a „polgár” rovatba. A népszámlálás jóval alacsonyabb paraszt-száma tehát vagy annak köszönhető, hogy időközben megjelent egy jelentékeny arányú töredékelkes (negyedtelkesnél kisebb hányadot birtokló) jobbágyság, vagy a 40 év felettieket valóban a zsellérek közé sorolták, esetleg mindkét okkal számolnunk kell. Mindebből az következhet, hogy helyenként – az összeírási utasítás egyértelműsége ellenére is – számolnunk kell a „paraszt” kategória változó tartalmával, néhol elképzelhető, hogy negyedteleknél kisebb hányadot birtokló jobbágyok is szerepelhetnek benne, néhol elképzelhető a 40 éven felüli parasztok átsorolása, de erre a népszámlálás fennmaradt háztartási íveinek tanulmányozása adhat csak választ. Mindenesetre az az érvelés, miszerint a zsellér kategória a termelés szempontjából kisebb jelentőségű, könnyen fogyasztóvá váló réteget foglalja magába (a 40 év feletti parasztok is ide tartoztak), jól illeszkedik a 18. század második felének populacionista népesedéspolitikai szemléletéhez,

amely fontosnak tartotta a termelő és az eltartott, a köz számára „terhet” jelentő népesség szétválasztását (Fügedi 1966; Dányi 1985; Óri 2003).

Az utasítás értelmében egy rovatba kerültek a polgárok és parasztok örökössei, azaz a kereskedők, városi és falusi iparosok és telkes jobbágyok, szőlőművesek legidősebb vagy legfiatalabb fiúgyermekai. A különböző társadalmi állású vagy foglalkozású rétegek szétválasztása ebben a kategóriában is lehetetlen, és az is bizonytalan, hogy az ide tartozók inkább nagykorúnak, vagy inkább kiskorúnak számítanak-e. Egy részük nyilván 18 éven aluli (Thirring 1938. 41.; Dányi–Dávid 1960. 16.; Faragó 2002. 24.), akik a következő „sarjadék” rovatba tartozókkal (18 éven aluli, nem örökös, nem nemes, nem pap és nem hivatalnok fiúgyermek) együtt adhatnák a nem nemes kiskorú fiúnépesség maximális számát (a papok és hivatalnokok gyermekeinek meglehetősen csekély számától most eltekintve), míg ha őket nem vesszük figyelembe, akkor a sarjadék rovat a kiskorúak említett csoportjának minimális számát teszi ki (Dányi–Dávid 1960. 37–38.). A népszámlálás Pest megyei adatait vizsgálva azt látjuk, hogy így a kiskorú (18 éven aluli) nem nemes fiúnépesség minimális aránya 38%, míg maximális aránya 51,3% lenne (Dányi–Dávid 1960. 118–123. alapján számolva). Ugyanitt, ugyanerre a településcsoportra vonatkozóan a lélekösszeírások 1770-es években készült táblái 42,6%-nyi 15 éven aluli népességet regisztráltak (Óri 2003. 67.). Mindebből az következik, hogy az örökösök rovat inkább kiskorú népességet tartalmazhatott, a minimális (örökösök nélkül számított) kiskorú arány mindenképpen túl alacsonynak látszik. Másrészt a lélekösszeírások életkori elhatárolásai is lehetnek pontatlanok, nem pontos életkori adatokon alapulnak, valamint a népszámlálási utasítás szövege is megengedi a nagykorú örökösök ide sorolását, így valószínű, hogy a rovat nagykorúakat is tartalmaz. Faragó Tamás ezt a lehetőséget megengedve elemzéseiben a nem nemes kiskorúak arányát a sarjadék és az örökösök együttes számából állapítja meg, azzal érvelve, hogy a közéjük kerülő nagykorúak számát némileg ellensúlyozhatja a csecsemők és gyermekek feltehető alulregisztrációja (Faragó 2002. 24.).

Az örökösökkel kapcsolatos másik érdekesség, hogy számuk sok helyen meghaladja a polgárok és parasztok együttes számát. Dányi Dezső ezt egyrészt azzal magyarázza, hogy a családfőként szereplő özvegyasszonyokat a nők összesítőrovatába rakták az utasítás szerint (Thirring 1938. 156.), míg örökösök a megfelelő rubrikába kerültek (Dányi–Dávid 1960. 12.), másrészt a jelenséget a bonyolultabb háztartásszerkezet gyakoriságával hozza összefüggésbe (Dányi 1980. 200.; 1985. 79.). Szerinte az örökhagyókénál nagyobb örökös szám elsősorban a bonyolult háztartásszerkezetű megyékben fordul elő, ahol az egyenlő öröklés volt honos, és ahol az örökséget a háztartásfő életében nem osztották fel az örökösök között. Korábbi dolgozatunkban (Óri 2002. 59–62.) bemutattuk, hogy Magyarországon az egyenlő öröklés miatt a Kancellária sem tartotta lehetségesnek az örökös kiválasztását, és hogy az ezzel kapcsolatos viták eredménye az az utasítás lett, miszerint a helyi örökösödési rendtől füg-

getlenül mindig egy örököst kell a megfelelő rovatba írni. Kétes esetben az összeírónak kellett döntenie, hogy melyik fiúgyermeket írja az örökösök közé, a dolognak a katonaállítás szempontjából volt jelentősége. A helyenkénti örökös-túlsúly azonban azt bizonyítja, hogy az összeírók nem mindig tudtak vagy akartak döntenie ebben a kérdésben. Ez is tipikusan az az eset lehet, amikor a népszámlálás szempontjai és alapelvei, valamint a népszámlálók (valószínűleg elsősorban a megyei összeírók) világképe között jelentős eltérés lehetett, és ez nyomot hagyott a végrehajtáson. Ugyanakkor az örökösök túlsúlya sem megyei, sem községi szinten sem hozható összefüggésbe a háztartások bonyolultságával és méretével. Így az öröklési szokások érvényesülésén kívül számolni kell a nem egységes összeírói gyakorlattal is, ami ennek a rovatnak a tartalmát is meglehetősen változóvá teszi (Őri 2002. 62.).

Gyűjtő kategória a zsellérek („*A' Táplálásnak Statusához és az Ország foglalatosságához tartozók*”) rovata: egyrészt bizonyos foglalkozási csoportba tartozó férfiakat foglal magába (töredéktelkesek, napszámosok, bányászok, hajósok, erdőmunkások, útépitők, urasági kisebb tisztségviselők, szolgák), másrészt bizonyos családi állapot (gyermekes özvegyemberek, honoratiorok, papok gyermekei), valamint életkor (40 éven felüliek) és fizikai állapot (testi hibásak, „*igen kitsiny*” termetűek) alapján sorol ide férfiakat. Az összeírólapon ez a felnőtt férfiak utolsó olyan rovata, amelyben a katonai szolgálat alól mentes népesség szerepel. Elkülönítésük az előző csoportoktól azért lehetett indokolt, mert a kategória egyértelműen eltartottakat (fogyatékosok, bizonyos társadalmi rétegekbe tartozó gyermekek) tartalmazott, mellettük olyan foglalkozási csoportok tartoztak ide, amelyek a termelés szempontjából nem tűntek jelentősnek vagy azok voltak, de kislétszámúak. A katonai szolgálat alóli mentességük alkotóelemenként szintén különböző megfontolásokon nyugodott. Nyilvánvalóan egyrészt a fizikailag alkalmatlanok kerültek ide (idősek, fogyatékosok, gyermekek), másrészt az ide sorolt gyermekek mentességét társadalmi helyzetük is megerősítette (honoratiorok, papok gyermekei életkorra való tekintet nélkül). Fontos volt a családfenntartó szerep és a népességreprodukció szempontja: ezen az alapon sorolták ide a női töredéktelkeseket, napszámosokat, a gyermeket nevelő özvegy férfiakat. A bányászok, hajósok, erdőirtók akkor is ide, a mentesek rovatába kerültek, ha nőtlenek voltak, ők gazdasági szempontból fontos szerepet játszottak, de talán kis számuk miatt nem tűnt fontosnak, hogy külön rovatba kerüljenek. A kategória vegyes tartalma miatt csak korlátozott mértékben használható elemzésre, a falvak esetében talán az úrbéres jobbágyságon kívüli, „az alatti” rétegek arányának meghatározására lehet alkalmas, ha a benne lévő életkori és társadalmi csoportok figyelembevételétől feltehetőleg csekély súlyuk miatt eltekintünk.¹⁹

¹⁹ Erre példa: Faragó 2002.

Az ideiglenesen szabadságolt katonák is külön rubrikát kaptak, de ennek értelmezése különösebb problémát nem jelent. A „*nevedékenyek*”, a kiskorú nem nemes férfinépeség legjelentősebb alkotóeleme, a polgárok és parasztok nem örökös fiait jelentették, két életkori csoportra osztva (12 éves korig és 13-17 éves korúak). Bár az utasítás nem említi, értelemszerűen ide tartoznak a zsellérek gyermekei is.²⁰ A rovatban összeírtak a katonai szolgálatra alkalmassak közvetlen vagy távlati utánpótlását jelentették, ha elérték a 18. életévüket, akkor az „egyéb” kategóriába kellett őket áthelyezni (Thirring 1938. 159.).

A már sokat emlegetett „egyéb” kategória (pontosan: „*A Birodalomnak más szükségeire fordíthatandók*”) némi túlzással felfogható úgy is, mint amelynek megállapítása a népszámlálás fő célja volt. Az összeírás folyamán az osztályozás, az emberek különféle ismérvek szerinti szétválasztása úgy történt, hogy a folyamat végén a katonai szolgálatra alkalmas férfiak csoportja maradt, emellett lehetővé vált néhány főbb demográfiai szempont szerint is a klasszifikáció (nők-férfiak, házas-nőtlen, özvegy férfiak, honosok-idegenek). A klasszifikáció fő elemei a következők voltak: szétválasztották a helyieket és az idegeneket, a keresztényeket és a zsidókat, a férfiakat és a nőket, a férfiaknál leválasztottak társadalmi és foglalkozási csoportokat, amelyek rendi állásuknál vagy gazdasági jelentőségüknél fogva eleve mentesültek a katonáskodástól, ugyanígy bekerült osztályozó szempontként a családi állapot, a nős férfiak vagy a gyermekes özvegyek családfenntartó és reprodukciós szerepük miatt mentesültek, majd bizonyos társadalmi foglalkozási csoporttól kezdve bekerült az életkor (a parasztoktól fogva) és a fizikai állapot (termet, esetleges fogyatékoság a zsellérek kategóriájától) mint a katonáskodásra való alkalmasság alapvető kritériumai.

A katonai szolgálatra alkalmas férfiakkal kapcsolatban Dányi Dezső figyelt fel számukra a népességnövekedés mértékét meghaladó növekedésére. Mindent úgy értékelte, hogy 1785 és 1787 között az összeírók felsőbb utasításra mesterségesen növelték a katonai szolgálatra alkalmasak számát (Dányi 1985. 88.).²¹ Persze az országos növekedés mögött (kb. 5% 1785 és 1787 között)

²⁰ Ez kiderül a fennmaradt háztartási ívekről is, pl.: Eperjesen (Štatny Oblastný Archiv, Prešov, Magistrat Prešov, scítanie házky, 1784).

²¹ Erre vonatkozó rendeletről nincs tudomásunk, sőt bizonyos fokig az ellenkező irányba mutat a katonai árvákról szóló rendelkezés. A Helytartótanács 1786. március 28-án, a népszámlálás küszöbönálló rektifikációja kapcsán rendelkezik a katonai árvák besorolásáról (OL Helytartótanácsi lt. C 87, Depart. Cons. 14445/786): „... most először derült ki, hogy az efféle katonai árvákról csakis az összeírás jelenlegi revíziója alkalmával lehet információt szerezni, mivel egészen eddig az összeírási táblákon a parasztok árváinak és utódainak az általános rovatába kerültek. Ezért az Udvari Haditanács részéről a maga útján rendelkezések történtek, hogy mindenképpen figyeljenek arra, hogy ettől fogva a táblák rektifikációja az efféle katonai árvák vonatkozásában is úgy történjék, hogy ugyanezen utódokat abban az állapotban, amely számukra eredetük és születésük által a sajátjuk, mindig meg lehessen különböztetni.” („...Nunc primum evenerit, quod eiusmodi pupilli militaris nonnisi modo sub

jelentős szórás van, a tendencia nem minden megyében mutatkozik (Baranya, Veszprém, Árva, Liptó, Pozsony, Trencsén, Túróc, Sáros megyékben számuk éppenséggel csökkent), aminek okaira Dányi Dezső sem talált magyarázatot (Dányi 1985. 89–90.). Faragó Tamás Borsod megyei vizsgálata azt is megmutatta, hogy a megyei szintű növekedés járási és községi szinten nem mindig mutatkozik meg egyértelműen, elsősorban a mezővárosokra volt jellemző, és főleg a „nevedékenyek” és örökösök, valamint a zsellérek rovására történhetett (Faragó 2003). Faragó miskolci adatok alapján azt is felvetette, hogy a katonai szolgálatra alkalmasak számának növelése nem biztos, hogy súlyos terheket jelentett. Tudjuk, hogy a bécsi kormányzat Montesquieu-re támaszkodva úgy vélte, hogy az alattvalók 1%-a sorozható be katonának anélkül, hogy az országnak gazdasági károkat okoznának (H. Balázs 1989b. 1472.). Ha ennek fényében nézzük a katonának alkalmasak számát és ennek növekedését 1785 és 1787 között, akkor a következőt állapíthatjuk meg.²² Az ország teljes (jogi) népességének 1785-ben kb. 2,9%-a volt hadköteles (az adat csak hozzávetőleges, az összesenben szereplő néhány megye összesítője nem 1785-ből származik, így a valós növekedés talán ennél nagyobb lehetett valamivel), míg 1787-ban 2,8%-a. Itt tehát lényeges növekedés nem látszik, de az is nyilvánvaló, hogy az elméleti katonaaarányának közel háromszorosa képezte az ország hadkiegészítési bázisát. Ha a felnőtt (az örökösök és a „nevedékenyek” leszámításával kalkulált) nem nemes férfínépességhez képest vizsgáljuk a hadkötelesek arányát, akkor sem látunk lényeges növekedést 1785 és 1787 között (12,3 és 12,4%). Az országos átlag azonban csalóka, találunk ennél lényegesen nagyobb arányokat is: Pest megyében például a katonának alkalmasak száma 14,9%-al nőtt 1785 és 1787 között, ami a jogi népességhez viszonyítva nem jelentős növekedés (3,3%-ról 3,6%-ra), a nem nemes felnőtt férfínépességhez viszonyítva azonban

actuali conscriptionis revisione detegi potuerint, quia nimirum hactenus in Conscriptionalibus Tabellis sub generali rubrica orphanarum proliumque rusticanarum inserebantur. Hinc ex parte Consilii Aulae Bellici in sua via dati sunt ordines ut omni ratione advertatur quo deinceps tabellarum rectificatio relate etiam ad hujusmodi militares pupillos ea ratione instituat ut eadem proles in ea qualitate quae ipsis ex origine et nativitate propria est semper dignosci possint.”) A szöveg értelmezése az lehet, hogy addig a katonai árvák a „nevedékenyek” rovatába kerültek, és ott elválaszthatatlanul összekeveredtek más kiskorúakkal. Most külön is nyilvántartást akartak vezetni róluk, ezért az összeírási táblán is jelölni kellett státusukat és abba a rubrikába kellett őket írni, amelybe eredetileg is tartoztak volna (ez esetleg járhatott azzal, hogy a katonai szolgálat alól felmentést kaptak). Amúgy a rendelkezés nem a katonai szolgálatra kötelezettek számát akarta módosítani, hanem az elhunyt altisztek és közlegények mindkét nembeli gyermekeiről akart nyilvántartást létrehozni, amelyet a népszámlálás évenkénti revízióját felhasználva készítettek volna el a katonai összeírók, az érintettek nevét, korát, társadalmi állását (conditio) feltüntető listákat az Udvari Haditanácsnak kellett évente felküldeni (Štatny Oblastný Archív, Banska Bystrica, GŽ, Kongregačne spisy, 209. fasc. C9, 36492/1785 – Helytartótanácsi körrendelet Gömör megye levéltárában).

²² Dányi–Dávid 1960. 50–53. alapján számolva.

már inkább az (30,8%-ról 33,8%-ra). Látható, hogy itt jóval nagyobb hányadot ítéltek a katonai szolgálatra alkalmasnak, mint országosan, erős a sorozhatóak számának növekedése, jóval meghaladja mind a jogi népesség növekedését (3,5%), mind pedig az „egyéb” kategóriába tartozók számának a jogi népességhez és a felnőtt nem nemesek számához viszonyított gyarapodását. Pest megyében, tehát ahol a katonai szolgálatra alkalmasak száma erősen nőtt, ott a növekedés részben a nem nemes felnőtt népességen belüli átsorolás következménye volt, részben (főleg) pedig a „nevedékenyek” vagy örökösök egy részének az egyébhez sorolását jelentette, amely egyszerre emelte a katonai szolgálatra alkalmasak és a nem nemes felnőtt férfiak számát. Viszont az országos adatokból az is nyilvánvaló, hogy ez a jelenség nem volt általános.

Ha viszont azt vizsgáljuk, hogy a katonának alkalmasak közül mekkora hányadot hívtak be ténylegesen, akkor a következő eredményre jutunk. Zólyom megyéből találhatunk olyan újonckivétési listákat, amelyek tartalmazzák a katonának alkalmasak népszámlálásbeli számát és a közülük ténylegesen kiállítandó újoncok létszámát.²³ A zólyomlipcsei uradalomban 368 alkalmasból 18 újoncot kellett kiállítani (4,9%), a besztecebányai járás kamarai birtokban lévő hét településén 93-ból 5-öt (5,5%), Breznóbányán 119-ből 7-et (5,9%). Tehát háborúval fenyegető időkben is a katonának alkalmasoknak mindössze 5-6%-át kellett ténylegesen kiállítani, ami például Breznóbánya esetében a jogi népességnek 0,2%-a volt (azt természetesen nem tudjuk, hogy a korábbi években a városból hányan álltak katonának és teljesítettek az összeírás idején katonai szolgálatot). Mindez inkább Faragó Tamás felvetését látszik igazolni.

A nők és a férfiak családi állapot szerinti összesítéséhez nincs hozzáfűzni valónk. A vándorlásról (távollévő honosok és jelenlévő idegenek) már szöveltünk, most csak néhány gondolattal szeretnénk kiegészíteni a korábbiakat. Először is a távollévő helyiek és az országból való jelenlévő idegenek rovatai csak a férfiakra vonatkoznak, míg az örökös tartományokból vagy a birodalmon kívülről származók között a nőket is regisztrálták (Thirring 1931. 122.). Vagyis a népszámlálási összesítő táblák már eleve eltorzították a vándorlási egyenleget, ezt némiképpen ellensúlyozhatta a nők feltehető kisebb mobilitása, illetve az a tény, hogy a Magyarországon kívüli származású, itt tartózkodó nők egy része minden bizonnyal az országba házasodó lehetett, és így nem került az idegenek rovatába. A jelenlévő külföldi származású idegenek között mindenestre kb. 14–15%-nyi nőt találhatunk (Faragó 1998. 29.), talán helyesebb lenne őket kihagyni a vándorlási egyenleg kiszámításánál. Faragó Tamás ezenkívül felhívja a figyelmet arra is, hogy a névszerinti adatok eddigi elemzése alapján valószínűsíthető a nők mellett a gyermekek mellőzése is a vándorlási statisztikákból, továbbá a katonának nem alkalmasak és a nem iparosok feljegyzé-

²³ Štatny Oblastný Archív, Banská Bystrica, Túróc és Zólyom egyesített vármegyék lt. (TZŽ), Odvady, fasc. 28. 1787–88. 3805.: „*Repartitio Tyronum per Cottum Thurocz, Zolyom statuendorum et quidem ex processibus Neo et Vetero Zoliensi, die 22 7bri 787.*”

se is hiányos lehetett, az összeírás pontossága pedig területenként változó volt. Feltűnő az is, hogy 1787-ben a vándorlás intenzitása 1785-höz képest jelentősen csökkent, ami csak mesterséges csökkentésként, az összeírási gyakorlat változásaként értelmezhető (Dányi 1985. 94.). Ennek oka minden bizonnyal az volt, hogy a korábbi összeírásokkal ellentétben 1787-ben következetesen alkalmazták azt az utasítást, miszerint csak a 10 évnél rövidebb idő óta ott tartózkodó idegenek számítanak valóban „idegennek.” Korábban viszont az idegenek jegyzékei alapján valószínűsíthető, hogy mindenkit idegenként írtak össze, aki valamilyen szempontból a helybeliek számára annak számított, függetlenül attól, hogy mióta tartózkodott az adott helyen (Faragó 1998. 11.).

Amint Tóth Zoltán kimutatta (1987. 77.), az összeírásnál alkalmazott klaszszifikáció az összeírt egyének különböző (jogi, felekezeti, biológiai) alapú státuselemeinek hierarchiájára épült. A státuselemek fogalmi hierarchiájában az első helyen az alattvalói státus állt, amely alapján az összeírás helyének szempontjából megkülönböztettek honos (jogi) népességet és idegeneket, az utóbbiakat a birodalom szerkezetének megfelelően bontották három csoportra: az összeírt országból származó, a birodalom más tartományaiból származó, a birodalmon kívüli. Az elkülönítésben a második szempont az alattvalók (adott helyen a jogi népesség) felekezeti alapon kijelölt jogi státusa volt: különválasztották a keresztényeket és a zsidókat, amint azok például a katonai szolgálatra való kötelezettségük szempontjából különböztek egymástól. A következő szempont a keresztény és zsidó alattvalók neme volt, majd a negyedik szinten a keresztény férfi alattvalókat bontották tovább családi állás, rendi státus, foglalkozás, illetve bizonyos csoportok esetében életkor és fizikai tulajdonságok szerint. Az összeírási gyakorlat jól visszaadja ezt a hierarchiát: az adott helyen az egyéni háztartási íveken minden huzamosabb ideig ott tartózkodó személyt össze kellett írni, de az idegeneket a háztartások és a helység summájába nem számították bele, a zsidókról külön, jóval egyszerűbb háztartási íveket töltöttek ki („Aa minta”, amelyen a név és a „*qualificatio*” mellett csupán a férfiak családi állapota szerepelt), a nőket mindössze egy rovatban összesítették mind a keresztények, mind a zsidók tábláin, és csak a keresztény férfiakat osztályozták részletesen az említett szempontok szerint.

A községi és megyei, valamint az országos összesítések során lényegében ugyanazokat a táblákat használták, mint amelyeket a háztartások összeírásánál. A községi összesítés céljára szolgáló „*Minden házakat és Familiákat egyben foglaló Tábla*” („B minta”) abban különbözött a háztartási ívektől, hogy elmaradt róla az összeírt személyek nevét, életkorát és „*qualificatioját*” tartalmazó rész, és kiegészült a birtokosok nevét, a házak és a keresztény, illetve zsidó háztartások számát tartalmazó rovatokkal. A „B lapokon” minden háztartás egy sort kapott, amelynek száma megegyezett az „A lapokon” szereplő háztartás-sorszámával. A megyei összesítő lapokon (legnagyobb mennyiségben ezek maradtak meg) minden község kapott egy sort, a felvett adatok közé a fentiek

kívül bekerült az illető község összeírási sorszáma (amely alapján rekonstruálni lehet az összeírók útvonalát a megyében), a település jogállásának megjelölése (város, mezőváros, község vagy puszta, a két utóbbi a magyar nyelvű táblákon: „*helység*” és „*praedium*”), valamint a járás és a plébánia neve, ahová a község tartozott. Az „A lapokon” nem szerepeltek összesítő rovatok, a „B lapokon” laponként, majd végül helységenként összesítették a házak és háztartások számát, és háztartásonként összeadták, majd szintén laponként és községi szinten összesítették a háztartási ívek különböző rubrikákba húzott striguláit (lényegében „1” számjegyek). A „B lapok” végösszegeiből hozták létre a községsoros megyei összesítéseket, majd ezekből járási és megyesoros összesítések is készültek a megyéknél, illetve a Helytartótanácsnál, ahol a települések státusát jelölő strigulákat is összegezték.

Az „A lapokat” két példányban kellett elkészíteni, az egyik (német nyelvű) példány a katonai összeíróké, a másik helyben maradt, az összeírt községben. Az összeírók ebből készítették el a községi összesítéseket („B lapok”) négy példányban, amelyből kettőt a helyben maradt családi ívekhez kellett csatolni, egyet a katonai összeíró, egyet a megyei vitt magával. A helyi összeírást a katonai és megyei számlálóbiztosok közösen végezték, így a katonai és civil lapok adatainak egyezniük kellett, a községi összesítéseket is nekik kellett elkészíteniük az adatok egyeztetésével, a megyei összesítések elkészítése után szintén egyeztetni kellett volna a katonai és civil táblákat, mint ahogy az országos összesítéseket is egyeztetnie kellett volna a katonai és civil hatóságoknak.²⁴

A háztartások összeíróíveit lazán összefűzve (hogy újabb lapokat lehessen belerakni) és a községi összesítésekkel kiegészítve hozták létre a községek Népeességkönyveit, amelyekben a változásokat folyamatosan kellett volna vezetni. Az előzőekből következik, hogy minden községnek két népeességkönyve volt, egy német nyelvű, a katonai számlálóbiztosok kezében, és egy a helyben használatos nyelven kiállítva, elvben az illető községben:

„Ha minden helységben minden házat, és minden házban minden benne lakó háztartást duplán összeírtak, és a helység minden házát megszámozták, akkor a családi íveket számtani rendben egymásra helyezik, és ily módon minden helységről két összehangolt Populációs vagy Helységkönyv jön létre, amelyeket ettől fogva folyamatosan a megfelelő rendben kell vezetni, amelyekből az egyik, nevezetesen a német a katonaságnál, a másik pedig a bíráknál vagy a helység egyéb elöljáróinál marad jól megőrizve, ami azon helységekre is értendő, ahol több elkülönített birtok van.”²⁵

²⁴ Lásd II. József népszámlálási rendeletének (1784. júl. 16.) 4. pontját (Thirring 1938. 147.), magyar fordításban pedig: Dányi–Dávid 1960. 376.

²⁵ Az Udvari Haditanács rendelete a magyar és az erdélyi főparancsnoksághoz 1784. aug. 1-én (Thirring 1938. 162.): „10. Wenn in einem Orte alle Häuser, und in jedem Hausz alle darinn wohnenden Familien in duplo beschrieben, hiernächst auch die Häuser auf obgedachte Ort numerieret sind, so werden die Familien Bögen in arithmetischer Ordnung

A népszámlálók vezetésére még visszatérünk, itt most annyi látszik fontosnak, hogy 1784–85-re egy olyan alapfelvételt, népesség-összeírást terveztek, amely minden házra és személyre kiterjedt, a számlálást megyei és katonai számlálóbiztosok végezték, az adatfelvétel és az összesítés minden szinten a civil és a katonai népszámlálók, illetve összeírók egyeztetésével, összeolvasásával történt volna, egyébként a polgári és a katonai hatóságok külön őrizték és nyilván használták saját példányaikat. Az is nyilvánvaló, hogy az eredeti szándék szerint a népszámlálók helyben kellett volna vezetni, megbízható és írástudó helyi előjárók által, akik a változásokat időnként jelentik az őket ellenőrző megyei hivatalnokoknak.

II. József a népszámlálás kezdetét 1784. augusztus 22-i rendeletében szeptember 1-jéről november 1-jére halasztotta (Thirring 1938. 173.). A tényleges munka azonban a legtöbb helyen nem kezdődött november közepe, második fele előtt. A késlekedés okai homályban maradtak, mindenesetre rendelkezünk olyan irattal, amely a megyék mellett az országos kormányzások felelősségét is mutatja. A Túróc megye számára igényelt népszámlálási összeírókat november 2-án küldték el Pozsonyból, így az összeírás kezdetének november második felére való csúszásán nem csodálkozhatunk.²⁶ Az összeírás menetével kapcsolatban sok információ található a megyei levéltárakban: többnyire a Helytartótanács vagy a főispánok sürgetései, a megyék különböző ürügyekre való hivatkozásai (a megyei hivatalnokok leterheltsége, a rossz időjárás, az, hogy a munkáért külön fizetés nem járt, ha a megyei tisztviselők saját járásukban tevékenykedtek – Thirring 1931. 118.). A legfontosabb források ebben a tekintetben a munka előrehaladásáról vezetett naplók, amelyeket a jelek szerint a késlekedések miatt az összeírás folyamatos ellenőrzése céljából rendeltek el.²⁷

auf einander geleet; und auf solche Art entstehen über jedes Ort 2 gleich lautende Populations oder Ortschafts Bücher von selbst, welche von dieser Zeit an, ohnunterbrochen in gehöriger Ordnung fortgeführt werden müssen, und wovon das eine Pare, nemlich das deutsche in Harden des Militaris, das andere aber bei den Richtern oder sonstigen Vorstehern des Orts wohl verwahret aufbehalten bleibt, welches auch von jenen Ortschaften, wo etwas getheilte und mehrere Dominien sind, zu verstehen ist."

A szövegből és a fennmaradt háztartási ívek kötegeinek címéből is egyértelműen kiderül, hogy eredetileg az „A” és „Aa” lapok egy-egy községre vonatkozó együttesét nevezték „Népszámlálók” vagy „Populationsbuchnak”. Így Győrben: „Győr Város conscribált Népség-Könyve”, vagy Nyergesújfaluban: „Populations Buch über den Orth Neudorf” (Bácskai 1965. 69–70.).

²⁶ Štatny Oblastný Archív v Bytči (Biccsei Területi Állami Levéltár), Túróc megye lt. (ŽT), Jozefinske Pisomnosti, karton: 552, fasc. XII. nr. 2.

²⁷ Štatny Oblastný Archív v Bytči (Biccsei Területi Állami Levéltár), Túróc megye lt. (ŽT), Kongregačné spisy, 645. karton: 120, 1785. nr.: 929. „Minthogy a népesség-összeírás előrehaladásáról Túróc vármegye részéről eddig semmiféle információt nem kapott, eme Királyi Helytartótanács e vármegyét külön emlékezteti, hogy az említett összeírás előrehaladásáról az átküldött formula szerinti 15 naponként való jelentését felküldeni semmiképpen se mulassza el.” (*Super progressu Popularis Conscriptionis ex parte Cottus istius*

Ezek egyik típusa a valóban kéthetente elkészített járásonkénti összesítés, amely az általában összeírandó, a már összeírt és a még hátralévő települések számát mutatja településtípusonként. A másik jóval részletesebb kimutatás szintén járásonként készült, és megjelöli településenként az összeírás kezdetét és végét, valamint hogy hány nap alatt hány házat és háztartást sikerült összeírni.²⁸ Ezeknek az összeírási naplónak a segítségével Thirring Gusztáv próbálta rekonstruálni a népszámlálás végrehajtásának ütemét (Thirring 1931. 117–118.). 27 megyében 334 számlálóbiztos 22 517 munkanap alatt 3 321 000 lakost írt össze, ez nagyjából azt jelentette, hogy egy biztos átlagosan napi 150 embert regisztrált (durván 30 háztartást, azaz ennyi háztartás-ívet állított ki). Az átlagszám mögött természetesen erős szórás mutatkozik, Vas megyében az egy biztosra jutó napi átlag 216 lélek volt, Tolnában csak napi 123. Bizonyos városokban igen magas napi teljesítményt számolhatunk (Nagykőrösön 371, Cegléden 381 lelket írt össze egy biztos naponta), míg Sopronban ez mindössze napi 40 fő volt (Thirring 1931. 117.).

Liptót járásonként vizsgálva, azt tapasztaljuk, hogy járásonként is igen különbözött az összeírás sebessége, nyilván a közlekedés lehetőségei, vagy az időjárási viszonyok miatt. A napló településenként azt mutatja be, hogy a járási szolgabírák hány nap alatt hány házat és háztartást írtak össze (járásonként az egy-egy településen összeírással eltöltött napokat számolták össze). A megye északi járásában 1784. november 11. és 1785. február 23. között 105 nap alatt 1759 családot írtak össze, ez napi 17 háztartásnak felel meg, ami az országos átlagnak alig több mint a fele. A megyében az átlagos háztartásnagyság 5,9 fő volt, így nagyjából 100 főt írtak össze naponta. A déli járásban a teljesítmény még rosszabb volt, itt 12 háztartást, kb. 73 főt regisztráltak naponta (az összeírás ennek megfelelően tovább is tartott, 1784. november 12-től 1785. március 8-ig). A keleti és nyugati járásokban a népszámlálás március közepéig tartott, az előbbiben napi 26, az utóbbiban 25 háztartás volt a számlálóbiztosok teljesítménye, ami kb. 153, illetve 149 fő összeírását jelenthette. Ha itt most eltekin-tünk attól, hogy a háztartások nagyságát átlagoltuk, tehát annak különbségeit nem vettük figyelembe, akkor azt látjuk, hogy a sűrűbben lakott, nagyobb népességű keleti és nyugati járásban közel kétszer annyi háztartást írtak össze alig 1–2 héttel hosszabb idő alatt, mint a kisebb népességű, hegyvidéki északi és déli járásban.

Thurocziensis nulla (?) obtenta Informatione Consilium istud Ltle Regium I. hanc Universitatem hisce distinctim reflectit: ut super progressu praefatae Conscriptiois juxta transmissum Formulare de Quindena in Quindenam Informationes suas submittere nullatenus intermittat.) – 1785. április 25.

²⁸ Több megyei levéltárban maradtak fenn ilyen összeírási naplók, lásd például: Liptó megyében (*Diarium Popularis Conscriptiois*, Štatny Oblastný Archiv v Bytči (Biccsei Területi Állami Levéltár), ŽL, Kongregačné spisy, 1785. karton: 144

A nagyjából 1784. november közepén, második felében kezdődő összeírási munka a következő év tavaszán, nyarán fejeződött be, de az adatok összesítése, továbbküldése még legalább további fél évet vett igénybe. A Helytartótanács 1786. január 11-én jelentette az uralkodónak, hogy az összeírás befejeződött, de egyes megyék késlekedése miatt, vagy mert a hibás táblákat javításra visszaküldték, az országos főösszesítés csak 1786. március 30-án készült el (Thirring 1931. 118.). A megyei iratanyag is ezt erősíti meg, Túróc megye 1785. október 18-án terjesztette a Helytartótanács elé a megyei összesítést, amit november 15-én javítás céljából a megyébe visszaküldtek, mivel a „B lapokon” (községi összesítők) a háztartásokat nem a házak számozása és sorrendje szerint jegyezték fel.²⁹ Ugyanez történik Sárosban is, 1785. december 31-én Szentiványi Ferenc gróf főispán figyelmezteti a megyét (csakúgy mint Szepest), hogy az összeírás summáriumait három héten belül terjesszék fel neki közvetlenül, és ne a Helytartótanácsnak.³⁰ A figyelmeztetés hatásos lehetett, mert február 7-én már a Helytartótanács figyelmezteti a megyéket a B lapok helyes kitöltési sorrendjére, a hiba ugyanaz, mint Túrócban.³¹

Sáros megye 1786. február 1-jén a Helytartótanácsához intézett feliratában összefoglalja a késlekedések okait: a megyei tisztviselők túlterheltek, az időjárás rendkívül rossz volt, ingyen különösen a népességekönyvek vezetésére nem lehet senkit sem találni.³² Hasonlóan érvel a Bars megyei alispán is: a szolgabírák nem tudják a népességekönyveket vezetni, mert abban az időben, amikor leginkább ezzel kéne foglalkozniuk, akkor más hivatalos ügyek kötik le őket, ezenkívül saját birtokuk ügyeivel is törődniük kell, amit csekély fizetségük miatt nem hanyagolhatnak el. A plébánosokat és a jegyzőket kellene inkább igénybe venni, ők már eddig is megszokták, hogy minden lelkert jegyzékbe foglalnak. Ők hetente feljegyezhetik a változásokat, amit a szolgabírák negyedévente ellenőrizhetnének.³³

A Helytartótanács 1786. április 4-én a megyékhez intézett nyomtatott körrendeletében (Thirring 1938. 187.) összefoglalja az első számlálás során tapasztalt jellemző hibákat: a járások vagy a parókiák, a birtokosokra vonatkozó adatok hiányoznak, a pusztákat nem mindenhol írták össze külön, hanem beolvasztották őket abba a községbe, amelyhez tartoztak. Itt lehet szó félreértésről is, hiszen korábban az Udvari Haditanács utasításában azt olvashattuk, hogy a külön álló házak, néhány házból álló helységek összeírólapjait egy népesség-

²⁹ Štatny Oblastný Archív v Bytči Túróc megye lt. (ŽT), Kongregačné spisy, 645. karton: 122, 1785. nr.: 119.

³⁰ Štatny Oblastný Archív, Presov (Eperjesi Területi Állami Levéltár), Sáros megye lt. (ŠŽ) 70. sign: KK, 1786. Protocollum 1786. jan-nov. nr. 307.

³¹ Štatny Oblastný Archív, Presov, ŠŽ, sg.: 273. kart: 232, 132/np (normalia politica)/1786.

³² Ugyanott, 119/np/1786.

³³ Štatny Oblastný Archív, Nitra, TŽ, Jozefinske, kart.: 694, Fis.D. fasc. b. nr. 58.

könyvbe kell fűzni azon települések íveivel, amelyhez tartoznak, bár a könyv fedőlapján ezt fel kell tüntetni (Thirring 1938. 162.). Így elég nehéz lehetett megítélni, hogy a pusztákat, külterületi lakott helyeket mikor kell külön összeírni, és mikor kell egyesíteni adataikat valamely helységével. A Helytartótanács arra is felhívja a figyelmet, hogy az összesítő ívek különböző részösszegei meg kell, hogy feleljenek egymásnak, a különböző részösszegeknek ki kell tenniük a népességszámot, a férfiak kategóriánkénti számainak összege meg kell, hogy feleljen a házas és nőtlen férfiak számának összegével stb. A felküldött ívekben sok az ilyen természetű hiba, azokat nem ellenőrizték, és elmaradt a katonai összesítő ívekkel való egyeztetés is. A következő revíziók során ezeket a hibákat el kell kerülni, a polgári összesítéseket a katonaiakkal egyeztetni kell.

Az, hogy a különböző szintű összesítéseket a polgári és a katonai számlálóbiztosok nem egyeztették, ezért a például a különböző megyei összesítések különbözők lehetnek egymástól, régóta ismert (Thirring 1931. 120.). Ennek alapvető oka nyilván az volt, hogy a polgári és katonai hatóságok együttműködése nem volt zavartalan, visszaemlékezhetünk arra is, hogy a népszámlálással kapcsolatos egyik legalapvetőbb rendi sérelem éppen a katonaság részvétele volt (Óri 2002. 58.). Az is biztos, hogy itt újra az eredeti végrehajtási utasítás menetközben történt megváltoztatásáról van szó. Bars megye levéltárából ismerünk két olyan helytartótanácsi utasítást, amely erre utal. Először 1785. február 7-én (az első összeírás kellős közepén) utasítja a Tanács a megyét, hogy az eredeti rendelkezés helyett (hogy a katonai és polgári számlálóbiztosok együtt írják alá mind a polgári, mind a katonai íveket), ettől fogva mindkét részről csak a saját összeíró íveket írják alá.³⁴ Mindez értelmezhető úgy is, hogy az adatok egyeztetése már helyben megghiúsult, az elkészült községi összesítéseket külön, egyeztetés nélkül terjesztették fel a katonai és a polgári hatóságoknak. A rendelkezés háttere nem ismert, valószínűleg mind a polgári, mind a katonai hatóságok kínosan ügyeltek a hatáskörükre, a közös munka sok súrlódással járhatott. Gyakorlati szempontot említ az a Bars megyei közgyűlési jegyzőkönyv, amely 1785 májusában azt a katonai összeíróknak kiadott utasítást ismerteti, miszerint ahol a megyeháza távol esik, ott a népszámlálási könyvek egybevetését az összeírás összegzéséig lehet halasztani.³⁵ Tehát a községi összesítések helyi összeolvasása elmaradt, itt az ügy gyorsítására, egyszerűsítésére hivatkozva, a megyei szintű egyeztetést elvileg továbbra is megkívánták, de a gyakorlatban több megyében ez sem működött. A helyi értelmezési problémák, félreértések mellett tehát a polgári és katonai összeírók együttműködése, illetve annak hiánya is eltorzíthatta az eredetileg elképzelt rendszert a megvalósítás során.

A rendszer végrehajtás közbeni megváltoztatásáról más példát is hozhatunk. Az ügymenet eredetileg az volt, hogy a megye az elkészített és a katonai össze-

³⁴ Štatny Oblastný Archív, Nitra, TŽ, Acta publica in Politicis 1785 fasc. 2. 19.

³⁵ Štatny Oblastný Archív, Nitra, TŽ, Jozefinske, kart.: 693, Fis.D. fasc. a. nr. 10.

sítésekkel egyeztetett megyei summáriumokat közvetlenül a Helytartótanácsnak terjesztette fel, ahol az országos összesítések készültek. Ennek megfelelően az 1784–1785-ös megyei összesítések vagy a Helytartótanácsi Levéltárban találhatóak, vagy a megyei levéltárakban. Az 1786–87-es revíziók idején azonban – valószínűleg a közigazgatási átszervezések miatt – változott a helyzet. Szentiványi Ferenc gróf, főispán 1786. április 29-én Kassáról utasítja Szepes megyét, hogy attól fogva a királyi rendelkezés értelmében a megyei összesítéseket ne a megye küldje fel a Helytartótanácsnak, hanem az (egyesített megyék) illetékes főispánjai („*per respectivos Dnos Jungentes Supremos Comites*”).³⁶ Ezért igen gyakori, hogy a felvidéki levéltárakban az 1786–87-es revízió megmaradt táblái az egyesített megyék főispánjainak iratai között találhatóak.³⁷

Az összeírás célja voltaképpen egy folyamatos népesség-nyilvántartás bevezetése lett volna, ahol a változásokat folyamatosan vezetik, és évente egyszer az összes szinten elvégzik az összesítő munkát („*Revisio*”, „*Evidenzhaltung*”). Láttuk, hogy a községi népességkönyveket az eredeti elképzelés szerint helyben kellett volna vezetni, és az évenkénti revízió alkalmával egyeztették volna a változásokat a katonai összeírókkal, igazították volna ki a katonai népességkönyveket. Ismeretes, hogy az alapfelvétel és az 1786-os revízió szinte egymásba csúsztak, 1785 végén sorra keletkeznek azok a Helytartótanácsi és ezek nyomán azok a főispáni utasítások, amelyek figyelmeztetnek a közelgő revízióra, illetve az első összeírás eredményeinek minél gyorsabb felküldésére (Thirring 1931. 130.). Így a Helytartótanács 1785. dec. 13-án utasította a megyéket, hogy a revíziót az örökös tartományokkal egyszerre, márciustól májusig végezzék el, úgy, hogy az országos főösszesítés júliusban vagy augusztusban elkészülhessen. Tehát gyakorlatilag az első számlálás főösszesítései a revízió kezdetekor készültek el. Barsban valóban márciusban kezdődött a revízió, március 26-án rendelkezik a megyei közgyűlés a conscripció táblák szétosztásáról, az alispán pedig 1786. július 31-én jelenti, hogy az összeírást felküldték.³⁸ Tehát négy hónap alatt (bár a határidőt átlépve) végeztek a megye bejárásával, a népességi könyvek helyesbítésével, az összesítések elkészítésével. A katonai összesítésekkel való egyeztetés azonban itt is elmaradt, a táblákat ezért visszaküldték. Szepesben 1785. december 31-én egyszerre érkezik a Helytartótanács rendelete a revízió márciusi kezdéséről és Szentiványi sürgető levele, amely még az első számlálásra vonatkozott. A megye 1786. február 21-én terjeszti föl táblaigényét, a munka feltehetően itt is elkezdődött márciusban, a júliusban

³⁶ Štatny Oblastný Archív, Levoča, Szepes megye lt. (SŽ), Jozefínske, kart.: 824. 1023/1786.

³⁷ Így Nyitrán Komárom-Esztergom megye, Biccén Árva-Liptó megye, Besztercebányán Zólyom-Túróc megye és Gömör-Kishont tábláinak maradéka.

³⁸ Štatny Oblastný Archív, Nitra, TŽ, Jozefínske, Fasc.D/c n. 123./1786, illetve uott Fasc.D/e. n.254./1786.

befejezett összesítéseket augusztus 4-én terjesztették fel. A főispán szeptember 8-án visszaküldi, mert azokon a helynevek helytelenül, csak németül álltak, holott az összes használatos országbeli nyelven be kellett volna azokat jegyezni.³⁹

A revíziót 1787-ben megismételték, az országos főösszesítések 1788 januárjában készültek el (Thirring 1931. 132.). 1787 végén azonban a török háború miatt megszületett a döntés a népszámlálás felfüggesztéséről, amely a következő év januárjában jutott el a Helytartótanácsra keresztül a megyékhez (Thirring 1938. 192.). A népességekönyveket a megyei levéltárakban kellett őrizni, miközben a korábbi rendszernek megfelelően a változásokat külön íveken elvileg továbbra is vezetni kellett, hogy a népszámlálás nehézség nélkül újraindítható legyen (Thirring 1931. 133.).

Az 1786-ban és 1787-ben végrehajtott revíziókat általában kevésbé tartják megbízhatónak, mint az 1784/85-ös alapfelvételt (Dányi 1985. 96.). Ez a vélekedés bizonyos részletekben talán túlzó, a vándorlási adatok az 1787-es revízió során nyilvánvalóan közelebb állnak a valósághoz, mint a korábbi összesítések alkalmával (Faragó 1998. 11.). Másrészt igen alapos érvek szólnak amellett, hogy a revíziók kevésbé voltak pontosak a korábbi felvételnél. Egyrészt részletes utasítás szól a népességekönyvek vezetéséről (Thirring 1938. 159–160.), amely korántsem nevezhető egyszerűnek. A változások egy része nyilván jól követhető, egyszerű és megszokott volt, az újszülöttek bejegyzése az „A lapokra”, vagy a halottak kihúzása onnan, a költözők, házasodók átírása, áthelyezése más sorszámú házba viszonylag egyszerű lehetett, és a fennmaradt példákban láthatóan valóban működött. Más kérdés, hogy miként az anyakönyvek vezetésével kapcsolatban is felmerülnek problémák, úgy itt is lehetnek hiányosak a bejegyzések. Ennél sokkal bonyolultabb lehetett az életkor vagy a társadalmi státus, foglalkozás változásával járó átsorolás számontartása, bejegyzése. Itt nehéz elképzelni, hogy a rendszer jól működhetett. Ugyanakkor az is tény, hogy az eddigi elemzések szerint a népességkategóriák belső arányai nem sokat változtak, a jelentősebb módosulások (például a katonának alkalmasaknál vagy a vándorlók esetében) valószínűleg tudatos döntés eredményeképpen jöttek létre (Dányi 1985; Faragó 2003). Másrészt az iratokból kiderül, hogy baj volt a népességi könyvek folyamatos vezetésével is, ráadásul az erre alkalmas személyek sem igen álltak rendelkezésre. Mindez tovább növelte a pontatlanság esélyét.

Egyrészt a Kancellária 1786. január 13-i Helytartótanácsához intézett átiratából kiderül, hogy a népességekönyveket (tehát értelmezésünk szerint a háztartási ívek összefűzött kötegeit) nem vezetik folyamatosan, azok a megyei levéltárakban hevernek. Így az első számlálás óta eltelt változásokat nem vezették be a könyvekbe, a revízió gyakorlatilag újra teljes összeírást fog jelenteni, és ugyan-

³⁹ Štatny Oblastný Archív, Levoča, SŽ, Repertorium/1786. i.c.: 1647. kart.: 131.

annyi ideig fog tartani, mint az alapfelvétel (Thirring 1931. 131., 1938. 183–184.). A Helytartótanács január 23-án utasította a megyéket, hogy a néességkönyveket hozzák elő a levéltárakból, adják át a vezetésükre kijelölt hivatalnokoknak, és vezessék be az eltelt időszak változásait (Thirring 1931. 132.). Mindez lényegében az eredeti, II. József népszámlálási rendeletében összefoglalt alapelvek, célkitűzések megüsdülését jelentette. Ott ugyanis – mint láttuk – a néességkönyvek egyik példányát a helységekben kellett volna őrizni, és ott kellett volna egy erre alkalmas, megbízható, írástudó személynek azt vezetnie. A változás hátterét itt sem ismerjük, ténye nyilvánvaló azonban, amint arról egy Bars megyei irat beszámol. 1785. február 15-én, tehát az első összeírás közben, annak előrehaladtával a Helytartótanács azzal fordul a megyéhez, hogy több törvényhatóság aggodalmát fejezte ki amiatt, hogy a néességkönyveket falusi bírák vagy elöljárók őrzik, és azokba bárki betekinthez – akár még jobbágyok is – ezért a könyveket a számlálás befejezése után a vármegye házában kell őrizni.

„... (a megye) részéről a kiküldött összeírókat úgy utasítsa, hogy – a katonai összeírókkal összhangban – egyetlen bírónak vagy helyi elöljárónak, még kevésbé pedig valamely jobbágyoknak az összeírású könyvekbe betekintést ne engedjenek, vagy azoknak valahogyan információ ne adassék, hanem inkább a könyveket tüstént, amint valamely község összeírása befejeződik, jó őrizet alatt a vármegyeházára szállítsák.”⁴⁰

A rendelkezés megmagyarázza azt, hogy a könyveket miért őrzik a megyeházán, egyszersmind végleg világossá teszi, hogy a néességkönyvek valóban a háztartásíveket tartalmazzák. Tehát a megyei gyakorlat nem elszigetelt magánakciók sorozata volt, hanem központi rendelkezésén alapult. Ez viszont zavart okozott a folyamatos néesség-nyilvántartásban. Nem ismerjük a változás okait, de valószínűleg többféle megfontolás találkozhatott itt. Egyrészt az itt olvasható érvelés: a jobbágyok, falusi bírák ne rendelkezzenek nemes famíliák összeírásai felett. Ez már a népszámlálás körüli vitákban is elhangzott a megyék részéről (Őri 2002. 58.). Másrészt nyilván menet közben derülhetett ki, hogy nem nagyon vannak alkalmas személyek, akik a néességkönyveket vezethették volna, különösen nem ingyen, ahogy a megyék ezt hangsúlyozták. Harmadrészt tudjuk, hogy az eredményeket elvben titkosan kezelték, az előző érvek és körülmények nyomásának talán ezért is engedett itt a kormányzat.

A néességkönyvek vezetésére alkalmas rendszer a Helytartótanács és a Kancellária 1786 januárjában folytatott levelezése folyamán alakult ki, és a Helytartótanács január 31-i rendeletében öltött végleges formát (Thirring 1931.

⁴⁰ Štatny Oblastný Archív, Nitra, TŽ, Acta Publica in Politicis, fasc. 6. 120/1785.: „... ex parte quoque sua exmissos Conscriptores eo instruat, ut cointelligenter cum militaribus Conscriptoribus nulli Iudici, aut Loci Primori, minus autem Colono Inspectio Conscriptionalis Libri admittatur, vel iisdem aliqua Informatio suppeditetur, verum potius Libri statim, ac Conscriptio singuli Loci terminata fuerit, sub bona conserva ad Comitatem Domum transmittantur.”

131–132., 1938. 186–187.). Megkülönböztetett bánásmódban részesíti a nemeseket és szabad királyi városok lakóit: a nemesek háztartásaik változásait közvetlenül a népességkönyvek vezetését negyedévente ellenőrző szolgabíráknak nyújtják be, akik azt a népességkönyvekbe bevezetik, míg a szabad városokban a népességkönyveket helyi megbízható hivatalnokok vezetik, akiknek a háztulajdonosok kötelesek a változásokat bejelenteni, majd a revízió idején a polgári könyvek alapján kiigazítják a katonai könyveket (*populationis liber*), és a kellő időben ez alapján készítik el az összesítéseket (Thirring 1938. 179–180., 187.). A községekben három eset lehetséges. Ha léteznek megbízható összeírók, akkor a népességkönyveket rájuk kell bízni („*Legszentebb Ófelsége megengedi, hogy ezeknek és az efféléknek adják át ezentúl megőrzésre az említett helyi népesség könyveket*” – Thirring 1938. 186.).⁴¹ Ezek a szöveg szerint lehetnek jegyzők, írástudó bírák vagy esküdtek, hogy a valóságban előfordultak-e ilyen esetek, azt nem tudjuk. A fennmaradt háztartási lapokon láthatóak az előírás szerinti javítások nyomai, de az nem derül ki, hogy ezeket folyamatosan vezették-e, vagy a revízió alkalmával helyesbítették a bejegyzéseket. A szabad királyi városokban talán folyamatosan vezették a könyveket, a községekben valószínűleg nem. Ha nem voltak ilyen megbízható személyek, akkor a jegyzőknek, vagy más összeíróknak előírt norma szerint havonta kellett vezetniük a változásokat, és azokat a szolgabírónak elküldeni, aki a megyeházán őrzött népességkönyvekben megteszi a kellő kiigazításokat (Thirring 1938. 186.). Ahol sem jegyző, sem írástudó személy nem található, ott a változásokat a szomszéd falu jegyzője vezeti. Ahol ez sem lehetséges, ott a plébános vagy a lelkész vezette a változások listáját, a családfőktől vasárnaponta begyűjtve az információkat (Thirring 1938. 186.). A szöveg itt is világosan megkülönbözteti egymástól a népességkönyveket (*populationis liber*) és a havi változások jegyzékét (*menstruales tabellae*), bár helyenként az elnevezések keveredhetnek, a változások listái is viselhetik a népességkönyv megnevezést (Faragó 2003.). Az előírt formula szerint a változások listájának tartalmaznia kellett a pontos házszámot, nevet, életkort, „*qualificatiot*”, a változást, vándorlás esetén a származási helyet, vagy a távozás célját.⁴² A szolgabíráknak negyedévente ellenőrizniük kell a könyvek, illetve a listák vezetését, a vármegyeházán elhelyezett könyveket sürgősen át kell adni a vezetésükre kijelölt hivatalnokoknak, akik az alárendelt összeírók által vezetett listák alapján vezetik be a változásokat, rendelkezik az utasítás (Thirring 1938. 187.).

Lényegében tehát az eredeti elképzelést részben gyakorlati problémák hatására, részben talán politikai, katonai megfontolásokból módosították, ezzel azonban újabb jelentős bizonytalansági tényező épült a rendszerbe. Az esetek többségénél a könyvek vezetése és a változások feljegyzése elvált egymástól,

⁴¹ „*adnuít Sua Majestas Sacratissima, ut iis et talibus praedicti locales Populationum Libri deinceps pro eo conservandi tradantur*”

⁴² Ilyen listák maradtak Óbudáról vagy Tokajból (Bácskai 1965. 69–70.)

csak havonta egyszer történt meg (ha megtörtént) a kiigazítás. Ráadásul a változások vezetése sem lehetett problémamentes: a háztartásfőknek kellett szankciók terhe mellett jelenteniük a változásokat, de ezeket – ha nem volt helyben jegyző vagy plébános – csak időnként foglalták írásba. Más megoldás nyilván nem volt, de ez a változások vezetését valóban kérdésessé tette. Tehát nemcsak a katonai összeírással szembeni rendi ellenállás, a rovatok félreértése, az állami társadalomkép idegen volta, a lokális identitások különbözősége, a katonai és polgári hatóságok súrlódásai okoztak problémákat, hanem a rendszer működésének a lehetőségei is korlátozottak voltak. Ennek ellenére a forráskritikai vizsgálatok szerint a népszámlálás adatai – különösen az 1784/85-ös alapfelvételé – megbízhatónak bizonyultak, főleg ami a házszámot, háztartásszámot, illetve népességszámot illeti (Faragó 2003). Ennél több a bizonytalanság a férfinépeség társadalmi-foglalkozási kategóriáit illetően, akár ezek értelmezését, akár az adatok megbízhatóságát tekintjük. Ennek ellenére – korlátozott mértékben – ezek elemzéséről sem kell lemondanunk (Faragó 2002, 2003).

IRODALOM

- Beales, Derek 1987. *Joseph II. In the shadow of Maria Theresa (1741–1780)*. Cambridge University Press, Cambridge-London etc.
- Benda Gyula 2002. *Zsellérből polgár – társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban. Keszthely társadalma, 1740–1849*. PhD disszertáció, kézirat
- Dányi Dezső 1980. Az első magyar népszámlálás és előzményei. *Történeti Statisztikai Tanulmányok*, 189–211.
- Dányi Dezső 1985. Az első magyarországi népszámlálás kétszázéves évfordulójára. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek*, 2. 71–97.
- Dányi Dezső – Dávid Zoltán (szerk.) 1960. *Az első magyarországi népszámlálás, 1784–1787*. KSH Könyvtár – Művelődési Minisztérium Levéltári Osztálya, Budapest.
- Faragó Tamás 1998. A máig erő múlt (Vándormozgalmak Magyarországon a 18. század utolsó harmadában). *Demográfia*, 41. évf. 1. sz. 7–38.
- Faragó Tamás 2002. II. József népszámlálása Borsod megyében. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 7–38.
- Faragó Tamás 2003. Borsod megye 1786–1787. évi népszámlálásának forráskritikai elemzése. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 33–87.
- Felhő Ibolya (szerk.) 1970. *Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában. Dunántúl*. Akadémiai, Budapest.
- Foucault, Michel 1992. Életben hagyni és halálra ítélni. *Világosság*, 1. 45–52.
- Foucault, Michel 1996. *A szexualitás története I. A tudás akarása*. Atlantisz, Budapest
- Fügedi Erik 1966. A 18. századi lélekösszeírások története. *Demográfia*, IX. évf. 3. sz. 366–378.
- H. Balázs Éva 1989a A felvilágosult abszolútizmus Habsburg variánsa. In Ember Győző – Heckenast Gusztáv (főszerk.): *Magyarország története 1689–1790*. 2. Akadémiai, Budapest, 831–926.

- H. Balázs Éva 1989b A nyolcvanas esztendőök drámája. In Ember Győző – Heckenast Gusztáv (főszerk.): *Magyarország története 1689–1790. 2.* Akadémiai, Budapest, 1023–1123.
- Horváth Mihály 1873. *Magyarország történelme VII.* Budapest.
- Horváth Róbert 1986. A II. József korában végrehajtott magyarországi népszámlálás. *Statisztikai Szemle*, 64. évf. 6. sz. 624–639.
- Kosáry Domokos 1983. (1980) *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Akadémiai, Budapest.
- Kövér György 2001. Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Osiris, Budapest, 11–186.
- Le Bras, Hervé 2000. Introduction. Peuples et populations. In Le Bras, Hervé – Bertaux, Sandrine (szerk.): *L'invention des populations: biologie, idéologie et politique.* Odile Jacob, Paris, 9–54.
- Marczali Henrik 1888. *Magyarország története II. József korában. II.* Budapest.
- Melegh Attila 2000a Az angolszász globális népesedéspolitikai diskurzusok alakulása a 20. században. Lépések a pro- és antinatalista népesedéspolitikák összehasonlító vizsgálata irányában. *Replika*, 39. 157–175.
- Melegh Attila 2000b *Kiskunhalas népesedéstörténete a 17. század végétől a 20. század elejéig.* KSH NKI Kutatási Jelentések, 65. KSH NKI, Budapest.
- Őri Péter 2002. Hatalom és demográfia. II. József népszámlálása Magyarországon I. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 39–73.
- Őri Péter 2003. *A demográfiai viselkedés mintái a 18. században. Lélekösszeírások Pest megyében, 1774–1783.* PhD disszertáció, kézirat.
- Thirring Gusztáv 1931. II. József magyarországi népszámlálásai. *Magyar Statisztikai Szemle*, IX. évf. 2. sz. 112–134.
- Thirring Gusztáv 1938. *Magyarország népessége II. József korában.* Budapest.
- Tóth Zoltán 1987. Társadalmi státus és foglalkozás az osztrák és a magyar társadalomstatisztikában. *Statisztikai Szemle*, 1. sz. 62–86.
- Vass Előd – Molnár Lajos – Sági Vilmos 1983. Vác a késői feudalizmus idején és a reformkorban, 1686–1847. In Sági Vilmos (szerk.): *Vác története I.* Szentendre, 121–260.
- Vörös Károly 1962. Az első magyarországi népszámlálás Bars megyében. *Történeti Statisztikai Évkönyv, 1961–1962.* 192–216.

**DEMOGRAPHY IN THEORY AND PRACTICE.
JOSEPH II'S POPULATION CENSUS IN HUNGARY II.**

Summary

This paper has been made as a part of a long term research on 18-19th century Hungary's population history. The first step of that research is based upon the different demographic sources of the second part of the 18th century. The most important of those sources is the first entire population census in the history of Hungary ordered and carried out by Joseph II. Completing, elaborating and analysing the census data by computer are inevitable in historical demographic researches and can serve as a basis of selecting a group of settlements representing the whole country.

The preliminaries of this work are the author's paper ('Power and demography. Joseph II's population census in Hungary I.') published in the previous tome of Historical Demographic Yearbook (2002). It deals with the development of the system of population censuses and registers in the second part of the 18th century in Hungary, with the connection between the first entire census and the former incomplete censuses, with its political aims and reception in Hungary, with the beginnings of the census work up to the November of 1784.

This paper analyses the categories used on the census questionnaires and the process of the census and the efforts aiming at establishing a continuous and unified population register in the Habsburg Empire. That kind of analysis means a necessary criticism of sources at the same time since the theoretical and practical content of the used categories comes to light by the analysis of the sources related to census material. The description of the categories and their practical use can be important for social history too. The theoretical purposes and their realisation can reveal the interactions of different mentalities and concepts of society. The tables and categories of a population census give information about the concept of society of governmental institutions determined by the special purposes of the census (in the case of the analysed source by the replacement system of the imperial army) which could differ from the identity of local communities. The result of the census work is formed by the interactions of the participants (the government, members of local administration who carried out the work, registered people), by the purposes, interests and ideas being present in the process. Therefore analysing census and its realisation is an important criticism of source and it can reveal the interactions between state and society, between macro and micro level concepts of society, in the course of which ideas and constructions coming from above are transformed by local

people. Thus realisation is always made by communication and negotiations between participants determined by the actual balance of forces.

This paper concentrates on the examination of census tables and archive materials concerning the topic and can only imperfectly fill the mentioned requirements. On the basis of the analysis it seems to be clear that the most important components forming the output of the census were the resistance to the military registration, the misunderstandings coming from the unusual statistical work and from the state's and local communities' different concepts of society (in the case of social-professional categories), the disagreements between military and civil authorities and the lack of suitable persons for carrying out the census and for making work the population register. Thus the possibility of making a well working register was limited but the basic data of the census proved to be reliable on the basis of the analysis. Especially the population numbers, the numbers of houses and households of the first census carried out in 1784/85 seem to be correct. At the same time data related to migration are much more realistic in the revision carried out in 1787. Social-professional categories of the male population are less reliable in their interpretation and less suitable for using but their limited employment doesn't seem to be impossible.

Table:

1. *Serfs with land in their tenure (tax registers), peasants and bourgeois (census categories) in some market towns of county Moson*
Headings: Towns; Legal status; Tax registers (1771–1773): serfs with land in their tenure ($\geq 1/8$ parcel, $\geq 1/4$ parcel – units of taxation); Population census (1787): peasants, bourgeois